

Sadık Rıfat'ın Ahlak ve Adalet Temelli Toplumsal Görüşlerinin Batı Kaynaklı Yorumlanmasının Eleştirisi

Yaşar Zorlu¹

Öz

Sadık Rıfat Paşa (1807-1857), Avrupa'nın 1789'da gerçekleşen Fransız Devrimi'nin tetiklediği ihtilallerle sarsıldığı, Sanayi Devrimi'nin binlerce yıldır süregelen sosyo-ekonomik ve siyasal yapıları yerinden ettiği ve Osmanlı Devleti'ni de doğrudan etkilediği 19. yüzyılın ilk yarısında hükümetin karar alma ve icra organlarında nazır ve meclis reisi olarak yer aldı. Üst seviyedeki görevleri sırasında eğitimden iktisada, mülkî idareden İslam ahlakına, diplomasiden bürokrasiye kadar birçok konuda yazdığı eserlerinde ve çok sayıdaki raporlarında ıslahatların, çağcıl yenilenme ve kalkınma programlarının başarısının ve devletin bekasının mutlak surette ahlakî ilkelerin ve adaletin yönetimde hâkim olmasıyla, halkın kalbinin fethiyle mümkün olabileceğini öngördü. Tanzimat Fermanı öncesi kaleme aldığı yazılarında halk arasında Müslim-gayrimüslim, etnisite ayrımı gözetmeksizin herkesin can, mal, namus/haysiyet emniyeti gibi insan haklarına, adil bir yönetime dair görüşleri Tanzimat Fermanı'nın temel ilkeleri arasında yer aldığından genellikle Tanzimat'ın teorisyeni olarak kabul edilmektedir. Ancak Tanzimat'ın Mustafa Reşid Paşa tarafından iktidar hırsıyla İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda istismarı karşısında adeta Tanzimat'ın muhalifi olmuştur. Sadık Rıfat, görüşlerini herhangi bir Batılı ideolojiye atfı yapmadan, genellikle Türk-İslam düşünürlerinin asırlardır vurguladıkları adalet ve insan hakları gibi kavramlar ve ahlakî ilkeler üzerine bina etmesine rağmen, çağının Avrupa'sında sloganlaştırılan benzer kavramlarla benzerliği nedeniyle bilhassa Şerif Mardin ve onu takip eden pek çok yazar ve akademisyen tarafından liberalizm gibi Batılı ideolojilerden ilham aldığı şeklinde değerlendirilmiştir. Bu çalışmada ise Sadık Rıfat, her ne kadar Batının gelişmişliğini tasvir etse de, onun gerek iktisadi kalkınmaya gerek yönetime dair görüşlerinin, tüm zamanlarda insanlığın haysiyet ve refahı için esas olan ahlakî ve adaleti merkeze alan İslam-Türk düşüncesiyle ilişkisi tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sadık Rıfat Paşa, Adalet, Daire-i Adliye, Tanzimat, Batılılaşma.

1 Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İletişim Fakültesi
yasar.zorlu@ibu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8578-438X>

Giriş: Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Daire-i Adliye ve Islahat Arayışı

Anadolu Selçuklu Devleti dağılırken, Oğuzların Kayı boyu Türkleri Osman Gazi'nin liderliğinde Osmanlı Beyliği'ni kısa sürede bir devlet hâline getirme başarısı gösterdiler. Osmanlı Devleti teşkilatlanırken Türk-İslam devletlerinin sosyo-ekonomik, hukukî ve malî kurumları örnek alındı ve Türk-İslam devletlerinin kamu düzenini sağlamak için uyguladıkları İslam hukuku uygulandı (Tekin & Okumuş, 2018, s. 805; Çelik, 2013, s. 155). Devletin yönetiminde; temel kaynakları Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünneti olan İslam hukukunun öngördüğü adalet, hakkaniyet, ehliyet, liyakat ve istişare ilkelerinin uygulanmasına özen gösterildi (Tekin & Okumuş, 2018, s. 805). Böylece Osmanlı siyasi düşüncesinin karakterini İslam siyasi düşüncesi, bu kapsamda Türk-İslam düşüncesinin merkezinde yer alan adalet mefkûresi belirledi (Kaplan, 2013, s. 33). Dolayısıyla Osmanlı sosyo-ekonomik ve siyasi kurumlarının işleyişi ve aralarındaki ilişkiler; Türk devlet geleneği ve İslamiyet'in temel esasları temelinde geliştirilen *daire-i adliye* (adalet dairesi, hakkaniyet çemberi) sistemine göre düzenlendi. İbn-i Haldun'un (1332-1406) da etraflıca açıkladığı *daire-i adliye* sistemine göre; *'Dünya barışı, ancak adaletle sağlanabilir. Dünya, duvarı devlet olan güzel bir bahçe gibidir. Devlet onu düşmanlardan, kötülüklerden korur. Devlet görevlerini asker (sivil ve askeri bürokrasi) ile yerine getirir. Asker ise ancak güçlü bir hazine ile var olabilir. Hazinesin gelir kaynakları ise ancak huzur ve refah içinde yaşayan halkın üretimiyle, ürettiklerinden alınan vergilerle olur. Halkın verimli üretimi, ülkenin bayındırlığı ise ancak adil bir yönetimle olur. Adalet ise, halk arasına konulmuş bir terazidir/ölçüdür. Bu ölçüyü Allah koymuştur. Bu suretle dünyanın dirlik ve düzeni adaletle mümkün olur.'* (İbn-i Haldun, 2007, s. 206; Çelik, 2013, ss. 155-156).

Devleti oluşturan idareci, asker, maliye, halk, adalet gibi temel unsurların birbiriyle dairevî/döngüsel/çevrimsel bir bağımlılığının bulunduğunu, birbirlerine muhtaç olduklarını, ancak aralarındaki ilişkilerin ve işlevlerinin adalet ve hakkaniyet üzere gerçekleşmediğinde hepsinin felaketlere maruz kalacağını, hatta yok olacağını öngören, bu yüzden yöneticilerin sürekli teyakkuzda bulunmalarını ihtar eden *daire-i adliye* sistemine Osmanlı Devleti 16. yüzyılın sonlarına kadar sıkı sıkıya bağlı kalmaya gayret etti. Bu suretle dünyanın en güçlü devletlerinden biri hâline gelerek farklı etnik, dinî ve kültürel kimliklere sahip pek çok halkı, neredeyse 19. yüzyılın başlarına kadar, Türk devlet geleneği ve İslamiyet'in temel esaslarına dayanan toplumsal örgütlenmesi sayesinde oldukça sulh içinde yönetti (Çelik, 2013, s. 156). *Daire-i adliye* sisteminde; her bir kurumun işlevlerini adalet ve hakkaniyet üzere yerine getirdiğinde ahenkli bir toplum yapısının kurulacağı

ve işleyeceği öngörülmektedir. Nitekim söz konusu unsurlardan birisi görev veya işlevlerini adalet üzere icra etmediğinde diğer unsurlar da görevlerini hakkıyla yerine getiremeyeceğinden devlet çöküşe geçmektedir.

İdari ve toplumsal düzenlerini *daire-i adliye* sistemine göre inşa eden Osmanlı Türkleri de bu sistemin, “*dünyanın düzeninin adaletle mümkün olacağı*” hükmünü düstur edinerek kendilerini dünya nizamını/barışını sağlamakla yükümlü gördüler. Kaldı ki bu yükümlülük, Türk siyasal düşüncesinin sürekliliğinin de bir tezahürü idi. Zira Göktürk kitabelerinde vurgulandığı üzere “*Türk hakamı bütün insanlığın hakamı olarak*” olarak görülmekte, yani Türk töresinin bütün insanlığın huzur ve emniyetini öngören ahlakî ilkeler olduğuna işaret edilmektedir (Kaplan, 2013, s. 25). Yine İslam öncesi Türk siyaset anlayışında yöneticileri ve halkı kanunlardan ziyade bağlayan Türk töresi de adalet üzere düzen ve dirliği sağlamak işlevi görmüştür (Kaplan, 2013, ss. 24, 27, 47). Nitekim kuruluş ve gelişme dönemlerinde Osmanlı Devleti, *nizam-ı âlem* siyasetini gerçekleştirmek üzere gerek hukukî ve idarî gerekse teknik bakımdan Avrupa’nın ilerisinde bir siyaset izleyerek, çağın koşullarına, zamanın ruhuna uygun davranarak bir cihan devleti vasfını kazanmıştır.

Ancak üç kıtada yürüttüğü itidalli ve dengeli siyasetiyle dünyada tesis ettiği sulh ve selamet dönemleri “*Osmanlı Barışı*” diye nitelenen Osmanlı Devleti’nin merkezîyetçi idarî yapısında 17. yüzyılın başlarından itibaren iç ve dış etkenlerle çözümler başladı. Savaşlar, özellikle Anadolu’da yıllarca süren Celali isyanları idarî ve iktisadî yapıyı alt üst etti. Ortaya çıkan asayiş sorunları ahalinin göç etmesine, böylece üretimin düşmesine, vergilerin azalmasına, hazinenin açık vermesine yol açtı. Bunlara bağlı olarak askerî disiplin de bozuldu. Bu süreçte idarî ve toplumsal yapısını inşa ettiği *daire-i adliyenin* bazı halkaları zayıflayarak kopma noktasına geldi (Çelik, 2013, s. 157). Nihayet İkinci Viyana kuşatmasında Avrupa’nın gerisine düştüğü iyice ortaya çıktı. Devam eden süreçte Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi ile köklü ve hızlı siyasî ve toplumsal dönüşüm ve değişimlerin ortaya çıktığı Avrupa’da İngiltere, Fransa gibi devletler Amerika, Afrika, Hindistan kıtalarını ve Okyanusları sömürgeleştirmeleriyle ve teknolojik atılımlarıyla git gide güçlendiler. Osmanlı ülkelerini de sömürgeleştirme politikalarını politik, ticarî ve askerî yollarla daha kararlı ve daha şiddetli saldırganlıkla yürütmeye başladılar.

Fakat Osmanlı Devleti, sanayileşememesine, Fransız Devrimi’nin ulusçu ve bölücü propagandasına rağmen, Genç Osman’dan (1618-1622) itibaren 20. yüzyılın başlarına kadar ısrarlı bir şekilde çağın koşullarına göre kurumlarını yenilemeye çalışması sayesinde aniden bir çöküşe maruz

kalmadı. Bu sayededir ki, gerileme ve çökme dönemi diye nitelenen dönemi çok yavaş ve uzun sürdü (Afyoncu, 2001; Özvar, 1992). Dünyada ortaya çıkan koşulları dikkate alarak devleti yeniden yapılandırma projelerinin gerçekleştiği süreç, birçok kere darbelerle kesintiye uğrasa da yaklaşık üç yüz yıl devam etti. Yenileşme siyasetinin sürekliliğinde, Türk-İslam devlet telakkisinin temel dayanağı olan adalet ilkesi ve odağında adalet ilkesinin bulunduğu “*daire-i adliye*” teorisini merkeze alarak, eserlerinde çağın koşullarına göre pratik çözümler öneren ve devlet ricalini bu yolla eleştiren birçok ilim ve devlet adamının önemli katkısı oldu.

Söz konusu ilim ve devlet adamları, toplumsal yapıda kurumlar arasında döngüsel bir ilişki bulunduğuna işaret eden *daire-i adliye* teorisi ile sosyo-ekonomik, siyasî ve idarî kurumların birbirinden bağımsız olmadığını, saat çarkı gibi birbirlerine bağlı ve bağımlı olduğunu, aralarında adalet sayesinde dengeli ve ahenkli bir ilişki sağlandığında sistemin sağlam bir saat gibi işleyebileceğini, sağlıklı, adil bir düzenin yeniden kurulabileceğini ihtar ettiler. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın savaş tehditleri sonucu Mora yarımadasında Yunanistan'ı kurlmalarıyla imparatorluğun dağılma tehlikesiyle yüzleştiği süreçte, böyle uyarılarda bulunan mütefekkir devlet adamlarından biri de Sadık Rıfat Paşa'dır. Bu bağlamda Sadık Rıfat'ı döneminin devlet adamlarından farklı kılan tarafı da, bürokrat, diplomat veya nazır olmasından ziyade, özellikle günümüzde mütefekkir olarak temayüz etmesidir. Nitekim 18. yüzyıldan beri devlet hizmetinde bulunan ailesinden tevarüs ettiği devlet adâbı ve hassasiyeti ve II. Mahmud'un reformlarını gerçekleştirdiği dönemde Sadrazamlıkta başladığı memuriyetiyle de devlet umuruna vakıf olan Sadık Rıfat'ın zihni sürekli devletin bir türlü aşamadığı sorunlar, giriştiği yenileşme girişimlerinin başarısızlığıyla meşgul oldu. İlk gençlik yıllarından vefatına kadar sürekli toplumsal meselelere dair görüş ve önerilerini kaleme almaktan geri durmadı. Vefatından sonra eserleri, layiha, mazbata gibi çok sayıdaki yazıları oğlu Mehmed Rauf Paşa tarafından *Müntehabat-ı Âsâr* (Seçilmiş Eserler) başlığı altında yayımlandı.

Sadık Rıfat'ın adil ve ahlaki bir toplumun ve yönetimin inşasına dair görüşlerine ve tefekkürünün kaynaklarına odaklanılan bu makalede, sadeleştirilerek verilen cümleler tek tırnak, doğrudan alıntılar ise çift tırnak içinde verildi. Tefekkürünün kaynaklarına dair tartışmaya geçmeden önce kişiliğinde, olaylara bakış açısında, sorunlar karşısında fikir yürütmesinde etkili olan eğitimi ve memuriyeti ile ana hatlarıyla yönetime dair görüşleri ele alındı.

1. Sadık Rıfat'ın Eğitim ve Memuriyet Kariyeri

Sadık Rıfat, Oğuzların Yüreğir Boyunun Ramazanoğullarına mensup bir ailede 1807'de dünyaya geldi. 18. yüzyılın başlarından itibaren büyük dedesi, dedesi ve babası İstanbul'da merkez bürokraside, İstanbul'un ve sarayın güvenliğinden sorumlu, padişahlarla yakın temasta bulunmalarını sağlayan bostancıbaşılık gibi oldukça hassas görevleri üstlendiler. Büyük dedesi Osman Ağa 1740'larda I. Mahmud'un bostancıbaşılığını yaparken, babası Hacı Ali Bey, II. Mahmud devrinde bostancıbaşılık, Tersane, Tophane gibi savunma sanayi kuruluşlarının amirliği, Masarıfat Nazırlığı gibi görevler üstlendi.

Ailesi, tek erkek çocukları olan Sadık Rıfat'ın eğitimine ihtimam göstererek, konaklarında beş yaşından on beş yaşına kadar İstanbul'un önde gelen hocalarından iyi bir eğitim almasını sağladı. İlmihal, İslam ahlakı ve diğer İslamî ilimlere dair derslerinin yanında Arapça, Farsça dersleri aldı. Sağlam bir İslami eğitim alan Sadık Rıfat, Mesnevî gibi İslam tasavvufuna, şiir ve inşa sanatına ve hüsnühata dair eserleri hocalarıyla birlikte okudu (Sayar, 2011). On beş yaşında devlete memur, yönetici yetiştiren bir saray üniversitesi olan Topkapı Sarayı'ndaki Enderun Mektebi'ne girdi. Burada da Kur'an tefsiri, İslam hukuku, hadis gibi İslamî ilimleri, Türk Edebiyatı, Farsça, Arapça, siyasî tarih, matematik, coğrafya, fizik, mantık, geometri, muhasebe, kamu yönetimine ve yasalarına dair dersler aldı. Enderun'da devlet adâbı ve protokolü, Türk-İslam örf ve görgüsü öğretildi. Gülistan, Bostan gibi edebî eserleri okudu. Gerek çocukluğundaki temel eğitimi gerekse Enderun'da okuduğu kitaplar İslam inancını pekiştirici eserlerdi (Sayar, 2011, s. 228). Enderun Mektebinde resmi eğitimini alırken aynı zamanda Hazine Odasında hizmet vermeye de başladı.

Sadrazamlıkta on yedi yaşında başladığı memuriyetinde de benzer dersleri almaya devam etti. Modern Batının iktisat, tarih, diplomasi, felsefesine dair çoğunluğu Fransızca eserler ile Türk tarihine ve devlet telakkisine dair Feridun Bey, Kâtip Çelebi, Naima gibi yazarların eserlerini ihtiva eden bir kütüphanenin bulunduğu Tercüme Okulu'nda verilen derslere katıldı. Bu suretle Sadık Rıfat, yüksek tahsilini; devlet adamı yetiştiren hem Enderun'da hem de sadrazamlıkta amirlerinden memuriyetini icra ederken de aldı. Hariciye işlerinden sorumlu dönemin etkin devlet adamı Pertev Efendi (Paşa) bürokraside ve diplomaside hem amiri hem de hocasıydı. Kitabet sanatındaki yetkinliğinden, Türk devlet telakkisinin ve geçmişten beri gelen sorunların sürekliliğine vakıf olduğundan nazırlıklarında bile ferman gibi birçok devlet belgesi ona yazdırıldı. İlk eserini de sadrazamlıktaki memuriyetinin ilk yıllarında bürokratik üslubunu geliştirmek amacıyla İslam edebiyatının bir türü olan *inşa* sanatı üzerine yazdı.

Pertev Efendi himayesine mazhar olmasıyla bürokraside hızla yükseldi. Yozgatlı Âkif Paşa'nın husumetiyle Pertev Paşa'nın idam edildiği sırada canını zor kurtardı. İstanbul'dan uzaklaştırılmak amacıyla Viyana elçiliğine tayin edildi. İki defa atandığı Viyana büyükelçiliği (1838-1839, 1842-1843) sırasında İtalya ve Macaristan'a seyahatlerde bulundu. Bu suretle Avrupa medeniyetinin gelişme dinamiklerine de vakıf oldu. Napolyon Savaşlarının altüst ettiği Avrupa'daki düzenin restorasyonunda, diplomatik maharetiyle büyük rol üstlenen Avusturya İmparatorluğu başbakanı Metternich ile aralarında samimi bir yakınlık oluştu. Metternich ile sık sık Tanzimat reformları, uluslararası sorunlar hakkında görüş alışverişinde bulundu.

Hariciye müsteşarı olarak 1840'da Mısır krizinin çözümü için Kavalalı ile görüşmek üzere Mısır'a gitti. Tanzimat'ın ilanından sonra, 1841'den vefat ettiği 1857'ye kadarki süreçte dört defa Hariciye Nazırı, bir defa Maliye Nazırı, dört dönem Meclis-i Vâlâ Reisi ve Encümen-i Daniş üyesi oldu.

Tanzimat ricalinin iktidar hırslarını ve çatışmalarını da adalet ve ahlak zemininde eleştiren Sadık Rıfat Paşa, Avrupalıların iç politikaya müdahaleleri sorununda muhalefet ettiği Mustafa Reşid Paşa ve onun hâmisî İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Canning'in kumpaslarıyla defalarca azledildi (Zorlu, 2024, ss. 231, 242, 256). Zira bürokratik ve siyasi ahlakın çöküşünü eleştiren, siyasette ahlak dışı yollara tevessül etmeyen Sadık Rıfat entelektüel kariyerinde gösterdiği başarıyı, siyasi mücadelede gösteremedi.²

2. Sadık Rıfat'ın Adil ve Ahlakî Yönetim Modeli

Osmanlı Devleti, 17. yüzyılın sonlarında Avrupa karşısında gerilemeye başladığını kabul etmesinden itibaren ağırlıklı olarak akerî alanda çağcıl yenileşme programları uygulasa da, bir türlü hedeflediği başarıya ulaşamadı. Çünkü kurumlardaki bozulma askerî alanla sınırlı değildi. Maliye, mülkiye, adliye ve eğitim kurumlarında da çürüme söz konusuydu. Daha da önemli bir sorun ise; Sadık Rıfat'ın *"her memur, memuriyetinin ruhu mesabesinde"* ifadesiyle vurguladığı sivil-askerî bürokrasideki liyakat ve ehliyet sorunuydu. Bu yüzden çağın koşulları gereği başlatılan ıslahat girişimleri darbelerle, devlet ricali arasındaki bitmek bilmeyen çatışmalarla sürekli akamete uğruyordu.

Sadık Rıfat, 1700'lerden beri devam eden ıslahat girişimlerinin başarılı neticeler verememesinin temelinde, bu girişimlerin adil ve ahlakî bir hassasiyetle yürütülmemesinin bulunduğunu öngördü. Yenileşme programlarının kişisel ihtirasların aracı olarak istismar edildiğine işaret

2 Sadık Rıfat Paşa'nın biyografisine dair geniş bilgi için bkz. Yaşar Zorlu, Sadık Rıfat Paşa -Mütefekkir Devlet Adamı-, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul.

ederek, biçimsel çağcıl değişimin yarardan çok yıkım getirdiğini/getireceğini vurguladı.

Viyana elçiliğinin ilk yılında yazdığı *Avrupa'nın Ahvaline Dair* on bir sayfalık eserinde Avrupa medeniyetinin gelişimi üzerinden, herhangi bir kaynağa atıf yapmadan dikkatli gözlem ve tefekkür kabiliyetiyle, *sivilizasyon* kavramıyla nitelediği o günkü Avrupa medeniyetinin gelişmesinin temel etkenleri üzerine fikir yürüttü. Ona göre; medeniyetin, toplum yaşantısının dirlik ve düzeninin temelinde bulunan asıl etken İslamiyet'in öngördüğü; hiçbir kavim veya millet ayırt etmeden herkesin can, mal, itibar ve asayişinin sağlanması, refah ve emniyet üzere yaşamasının temin edilmesidir.³ Nitekim Mâlikî'l-mülk olan Allah'ın hikmeti gereği hükümdarlar yönetimlerindeki insanların emniyet ve huzurunu muhafaza ederek Allah'ın lütfuna nail olarak ülkenin idaresinde milletin hukuku ve kanun üzere hareket ederler. Bu itibarla halk, devletler için yaratılmamıştır (Rıfat Paşa, 1290b, ss. 4-5). Kaldı ki, halk Allah'ın devlete emanetidir. Bu itibarla özellikle taşradaki devlet yöneticilerinin tayinlerinde ehliyet, liyakat ve tecrübeye çok daha fazla ehemmiyet verilmeli, atamalarda asla iltimas yapılmamalıdır. Memurlar, müslim-gayrimüslim, zengin-yoksul ayrımı yapmadan herkesin can, mal ve namusuna⁴, yani insanlık haysiyetine/itibarına hâlel vermeden, hak ve hukuklarını muhafaza etmelidir (Rıfat Paşa, 1292a, ss. 74-77; 1292b).

Sadık Rıfat, Tanzimat Fermanı ilan edilmeden, Viyana'dan Bâbüâlî'ye gönderdiği yazılarında da; II. Mahmud'un şekli öne çıkaran reformlarına işaret ederek, 'şekil ve ziynet değiştirmekle, yeni binalar yapmakla ülke kalkınsaydı, mesele bu kadar kolay ve basit olsaydı, böyle bir kalkınmayı terzi ve dülgeler kolayca sağlayabilirdi' diyerek eleştirdi (1292c, ss. 41-42). Bu itibarla ona göre sorun, bir zihniyet sorunuymuştu ve bu sorun her devir, her toplum için geçerliydi: Adaletsizlik ve ahlakî çözümlenme. Dolayısıyla görüşlerini *Avrupa'nın Ahvaline Dair* eserinde vurguladığı gibi; adalet, itidal ve ahlak zaviyesinde ortaya koydu. Zira ona göre hâl çareleri, ne kadar mükemmel ve isabetli olursa olsun adalet, itidal ve ahlakî bir hassasiyetle yürütülmezse başarılı olması mümkün değildi. Büyükelçilik, nazırlık ve Meclis-i Vâlâ reisliği gibi devletin yüksek makamlarındaki görevlerinde yazdığı tüm eserlerinde bu yaklaşımını ısrarla sürdürdü. Devletin dininin,

3 "Bu mâdde-i lâzimenin üss-i esası dahi, her bir akvâm ve milletin can ve mal ve ırz ve itibârı hakkında emniyyet-i kâmile sinin istihsâline yani millet-i tâhire-i İslâmiyyede dahi mer'î ve alelhusus bi-tevfîkihi Taâlâ şimdiki asr-ı mehâsin-hasr-ı Hazret-i şehinşâhîde memâlik-i mahrûsa-i Devlet-i Aliyye'de dahi câri olduğu üzere, hukuk-ı hürriyetin kemâ-yenbagî icrasına merbut olduğundan Avrupa devletlerinde dahi bu ma'kule emniyet ve hukuk-ı hürriyet be-gayet mu'tena ve muteber tutulup,.." (Rıfat Paşa, 1290b, s. 4.)

4 Osmanlı Türkçesi'nde "namus ve ırz", insan onuru ve haysiyeti anlamında kullanılmaktadır.

adeta adalet olduğuna işaret ederek, adil bir yönetimle devletin dağılmaktan kurtulabileceğini vurguladı (Rıfat Paşa, 1293, s. 42). Dirlik ve birliğin adaletten geçtiğinin altını çizdi. İnsan tabiatı gereği halkın, yalnız cebir ve şiddetle idare edilemeyeceğini, halkın ülkesine aidiyetinin huzur, emniyet ve refahının sağlanmasıyla, kalplerinin kazanılmasıyla mümkün olabileceğini, bu itibarla herkesin mal, can, namus/haysiyet ve itibarının mutlaka teminat altına alınmasının, şer'i kısas gerektirmediği müddetçe hiç kimsenin idam edilmemesinin, halkın mülkiyet ve miras hakkına sahip olduğundan emin olmalarının sağlanmasının şart olduğunu belirtti. Müslim-gayrimüslim hiç kimseye sebepsiz yere baskı yapılmamasını, rencide edilmemesini, kanunun izin verdiği çerçevede yaşam tarzlarına karışılmamasını, farklı inançtan birçok topluluklardan oluşan tebaanın itidal üzere yönetilmesini, idarelerinde sert ve katı davranılmamasını, farklı inanca ve kimliğe sahip topluluklara adâb-ı muaşeret çerçevesinde rahat hareket etmelerine imkân sağlanmasını, fitne çıkaranlara ise asla müsamaha gösterilmemesini telkin etti. Ancak bu sayede tebaanın devlete aidiyetinin sağlanabileceğini, bu suretle dış güçlere meyletmelerinin önlenebileceğini öngördü (Rıfat Paşa, 1292c, ss. 44-45; Rıfat Paşa, 1292d, ss. 58-63; Rıfat Paşa, 1292a, ss. 64-69). Devletinden hoşnut olan bir milletin ifsat edilemeyeceğinin, devletine karşı kıskırtılamayacağını, bu itibarla her devletin bozgunculardan kendisini ancak adil bir yönetimle muhafaza edebileceğinin altını çizdi.⁵

Sadık Rıfat'ın pek çok yazısında en çok üzerinde durduğu sorunlardan birisi vergi düzeni oldu. Sadık Rıfat, halkın devletle bağının zayıflamasında önemli rol oynayan yanlış uygulamalardan birinin gelire göre tanzim edilmeyen vergi düzeni olduğuna dikkat çekmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde epeyce zamandır vergiler iltizam usulüyle, yani vergi tahsili ihale yoluyla mültezim diye anılan özel kişilerce yapılıyordu. Mültezimler tahsil edecekleri verginin bir kısmını devlete peşin ödüyor, ancak halktan gelir seviyesinin veya gücünün üzerinde vergi alıyorlardı. Dolayısıyla vergilendirme ve vergi tahsili zulüm derecesine varıyordu. Bu yüzden Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Mart 1840'da iltizam kaldırılrsa da yeni vergi sistemi de halkı rahatsız ettiği gibi, 1842'de tekrar iltizam sistemine dönüldü (Genç, 2000). Gerek II. Mahmud tarafından kurulan yeni kurumların masrafları için gerekse Tanzimat'ta Mustafa Reşid Paşa'nın uyguladığı vergi düzenlemesinde yeni vergiler konması veya vergilere zam yapılması toplumsal muhalefete, yenileşme projelerine halkın mesafeli davranmasına yol açmış, hatta bazı yerlerde isyanlara zemin hazırlamıştı (Lütfi, 1999, ss. 643,743; Akşin,

5 "Nizamat-ı mevcude ve idare-i cariyeden hoşnut olan milleti ifsad edebilmek muhal kabilindendir. Bu cihetle her devlet ehl-i fesadın şerrinden kendüyü (kendisini) ancak ef'âl-i adliye ile muhafaza edebilir." (Rıfat Paşa, 1293, s. 48).

1993, s. 125). Bu yüzden Sadık Rıfat devletin en önemli gelir kaynağı olan vergilerin halkın gücüne ve gelir seviyesine göre düzenlenmesini ihtar etti (Rıfat Paşa, 1292d, ss. 58-63). İktisadî kalkınmanın da ancak insan hakları ve adalet temelinde gerçekleşebileceğini öngördü. Bütçe açığının kapatılmasına çözüm olarak vergilere zam yapmanın, halkın refahını sağlama politikasına ve adalete aykırı olduğunu, vergilere zam yapma yerine kamu kurumlarında israfın önlenmesini vurguladı (Rıfat Paşa, 1292e, ss. 30-34). İmparatorluğun birçok bölgesinde halk ayaklanmalarına sebep olan haksız-ölçüsüz vergi rejimine karşı, adil bir vergi düzenine dair net önerilerde bulundu:

‘Mutlaka adil bir vergi sistemi kurulmalı, vergiler gelire göre belirlenmeli ve ödenebilecek seviyede olmalıdır. Devlette gösteriş ve israf men edilmelidir. Aksi takdirde bütçe açık verir. Gelirler giderleri karşılayamaz. Devlet bütçe açığının kapatılmasına çare olarak halkın gücünün üzerinden vergi almaya veya vergilere zam yapmaya kalkar ve sonuçta ülkenin dirlik ve düzeni bozulur. Nitekim bütçe açığı devletlerin nice siyasî ve toplumsal buhranlara maruz kalmalarına, kimi devletlerin yıkılmasına neden oldu.’ (Rıfat Paşa, 1293, ss. 43-45). ‘Herkes için zaruri olan gıda gibi maddelerinin vergileri az olmalı. İçki gibi zaruri olmayan tüketim maddeleri ile yabancıların ticaretinden ise daha fazla vergi alınmalı. Devlet başkanları başta olmak üzere yöneticilerin gösteriş, lüks ve sefahat üzere yaşamaları daima idaresi altında olan halka ağır vergiler yüklenmesini mecbur kılar. Lüks ve safahatlarını sürdürmek için halka saldıkları ağır vergiler toplumsal buhranlara, halkın devlete bağlılığının zayıflamasına yol açar.’ (Rıfat Paşa, 1292d, ss. 61-63). ‘Vergilerin miktarının tayininde, halkın tahammül gücü dikkate alınmalıdır.’ (Rıfat Paşa, 1293, s. 58). Sadık Rıfat, iktisadî kalkınma ile vergi adaleti arasındaki ilişkiyi de vurguladı: “*Mülkî reformlarla halk üzerindeki baskı ve zulümlerin bertaraf edilmesiyle ve vergilerin hafifletilmesiyle ziraat ve ticaret gelişebilir.*” (Rıfat Paşa, 1292a, ss. 6-12)

Sadık Rıfat’ın bütün tebaanın can, mal ve itibar gibi insan haklarına dair görüşleri Tanzimat Fermanı’nın en önemli maddeleri arasında yer alsa da idarede adil bir yönetimin kurulamaması, İngiltere’nin desteği ile devletin dizginlerini ele geçiren Mustafa Reşid Paşa’nın reformları kişisel ihtiraslarına alet ederek hedeflenen kalkınmanın ve adil bir idarenin gerçekleşmemesi üzerine bu kez, sorunun çözümünün çok daha zor olduğunu, kısa vadede çözülebilecek gibi olmadığını düşündü. Zira kalkınma ve yeniden yapılanma programlarını kişisel çıkarları için istismar eden devlet ricali ve memurlar ahlaki çürüme içindeydi. Bu yüzden adil bir yönetimin her şeyden önce devlet adamlarının ahlak sahibi olmalarıyla, görevlerini vatan ve millet sevgisiyle icra etmeleriyle, şöhrat, yalan, nifak, nefsaniyetten uzak durmalarıyla, kamu yararını öncelemeleriyle, yetkilerini şahsi çıkarları için kullanmamalarıyla

mümkün olabileceğini vurguladı. Ancak devlet ricalinin ve dahi memurların böyle bir istikamette bulunabilmeleri için; önce dinî ilimleri, ardından tarih, coğrafya, hesap, yabancı dil gibi alanlarda yetkin olmalarını sağlayacak bir eğitim sisteminin kurulmasını önerdi (Rıfat Paşa, 1292a, ss. 64-69; 70-72).

Bu yüzden ilerleyen yıllarda bürokratik ahlak sorununa da odaklandığı adil bir toplumun ve idarenin inşasına dair eserlerini kaleme almaya başladı. Geleceğin yetişkinleri olacak çocukların İslam ahlakının öngördüğü değerlerle yetişmeleri için, ilk baskısı 1846'da yapılan *Risale-i Ahlak*'ı yazdı (Rıfat Paşa, 1263). Vefatından birkaç yıl önce, ilahî feyizlerle büyüyerek güzel ahlak sahibi olacaklarını ümit ettiği çocuklar, büyüdüklerinde gerek kendi işlerinde gerekse devlette memuru olduklarında onlar için, "*beher-hâl memuriyet ve insaniyete lazım olacak*" (Rıfat Paşa, 1273, ss. 3-4) nasihatlerini içeren *Zeyl-i Risale-i Ahlak*'ı kaleme aldı. Ardından yine yetişkinler için *Kelîmât-ı Nushiyye*'sini yazdı. Yine vefatına yakın, Türk-İslam siyasetnameleri tarzında, kuvvetle muhtemel en son yazdığı eseri "*İdâre-i Hükkümetin Bazı Kavaid-i Esasîyesi*"nde, farklı mevzulara dair kaleme aldığı eserlerinde ve layiha, mazbata gibi pek çok yazısında adil bir yönetimin inşasına dair görüşlerini daha vurgulu ve özlü bir şekilde ifade etti.

Sadık Rıfat'a göre ahlak soyut bir olgu değildir. Ahlak; bürokrasiden siyasete, eğitimden ticarete, toplumsal hayatın bütün alanlarında insan davranışlarına ve dahi amaçlarına yön vermesi, bireysel davranışlarda olduğu gibi siyasi, iktisadi, bürokratik, ticari faaliyetlerde, tıpkı adalet olgusu gibi herkesin hâl ve hareketlerinde veya meşgul ve memur olduğu işlerinde ve dahi kişiliklerinde göstermesi, davranışa bürünmesi gereken bir olgudur. Devlet adamlarının ve memurların kişisel çıkarları ve ihtirasları uğruna rakiplerini bertaraf etmek için giriştikleri entrikaların devlette yol açtığı telafisi imkânsız krizler ve kayıplar karşısında Sadık Rıfat'ın çözümü; çocukluğun ilk yıllarından itibaren herkesin İslam ahlakıyla, yani insana yaraşır ahlakla yetiştirilmeleridir. Bu suretle Sadık Rıfat yalan, iftira, suizan, gammazlık, riyakârlık, dalkavukluk, israf, bencillik, kibir, kindarlık, hırsızlık, yolsuzluk, rüşvetle iş görme gibi kötülüklerin sadece devlete ve halka değil, kişinin kendisine de büyük zararlar vereceğini idrak eden bireylerin kendilerini görevlerine adayacaklarını, güzel ahlakları ve Allah'a inançları sayesinde kötülüklerden uzak durabileceklerini öngördü (Rıfat Paşa, 1273; Rıfat Paşa, 1263). Zira ona göre, insan her hâlükârda envai nimetler lütfeden Allah'a şükrederek, Allah korkusunu kalbinden çıkarmayarak, her şeyden çok dininin usullerine riayet ve itimat ederek kendisini zalim olmaktan ve kötülük yapmaktan, ihtiraslarını dizginleyerek koruyabilir. Çünkü dünyadaki kötülükler Allah korkusuna sahip olmayanlarca yapılmaktadır (Rıfat Paşa, 1273, s. 4).

Rıfat Paşa'ya göre; adil bir yönetimin sürdürülebilmesi için devlet ve millete hizmet aracı olan memuriyetlerde bulunacakların, insan olmaya yararır en başta adalet, insaf, dirayet, zekilik, iffet, emanet, sadakat, vakar, temkin, merhamet gibi sıfatlara sahip olmaları gerekir (Rıfat Paşa, 1273, ss. 5-6, 47). Hırs, tamah, zulüm, ihanet, gaflet, ciddiyetsizlik, ahmaklık, eblehlik, tembellik, rehavet, nefsanî hazlara aşırı düşkünlük, kibir gibi sıfatların devlet memurunda/adamında bulunmamasını savunmaktadır. Zira cibilliyetinde bu tür sıfatlar bulunan kişi yüksek rütbeli devlet adamı olsa bile halk nezdinde küçüktür (Rıfat Paşa, 1273, ss. 5-6). Devlet memuru kendisi hakkında suizanda veya iftirada bulunulmasına vesile olacak işlerde ve yerlerde görünmemelidir. Devletin makamlarını şahsî çıkarlarına alet etmemeli, daima kamu yararını gözetmelidir. Rüşvet ile iş görmenin namusunu parayla değiştirmek anlamına geldiğini, en değerli sermayenin itibar olduğunu bilmelidir (Rıfat Paşa, 1273, ss. 10-11, 26, 27). Yönetici mevkiinde bulunanlar kendilerini gaflete düşürmek isteyenlere asla aldanmamalı ve adaletten sapmamalıdır. Kamunun ve devletin hukukunu her şeyden üstün tutmalıdırlar. Velhasıl devlet memuriyetinde bulunacaklar âkil, mutedil, sadık ve insaniyetli olmalıdır. Millet ve ülke meselelerini her zaman kendi iş ve meselelerinden önemli görmeli, dünyadaki gelişmelere vakıf olmalıdır (Rıfat Paşa, 1273, ss. 23-25, 27, 51).

Sadık Rıfat'a göre haysiyet sahibi memur yalan ve nifak gibi rezillîğe tevessül etmez, halka hizmet mercinde bulunmasını Allah'ın lütfu bilip halkı incitmemelidir (Rıfat Paşa, 1273, s. 17-18.) Bu yüzden ihtiyaç sahiplerinin ve halkın makamına gelmesine mani olmamalı, istek ve şikâyetlerini dinlemelidir (Rıfat Paşa, 1273, s. 28). Eşraf-avam, varlıklı-yoksul ayırt etmeksizin "kâffe-i ibâdullah" (bütün insanlık) için hüsn-i niyet besleyip işlerini kolaylaştırmalı, zarurî ihtiyaçlarını temin etmeye gayret etmelidir (Rıfat Paşa, 1273, s. 25, 33). Her şeyin en hayırlısı ve yararlısı; itidal üzere olanı olduğundan devlet memurları ifrat ve tefritten kaçınmalıdır (Rıfat Paşa, 1273, s. 21).

Sadık Rıfat'ın adil bir yönetimin gerçekleşmesinde, ülke sorunlarının ortak akılla çözülmesinde İslam siyasi düşüncenin adalet gibi temel ilkelerinden biri olan istişare ilkesinin de mutlaka işlevsel olmasının altını çizmektedir. Ülke sorunlarının çözümü hükümdar gibi bir kişinin sorumluluğuna bırakılmamalı, sorunlar ve hal çareleri konusundaki istişare, alanında yetkin olan kişilerle yapılmalı, istişare meclislerinde halkın ileri gelenlerinin de görüşleri alınmalıdır. İstişare meclislerinde farklı görüşlerin tartışılmasına fırsat verilmeli, istişareye katılanlar farklı görüşlerinden veya eleştirilerinden dolayı zarar görmeyeceklerinden emin olmalıdırlar (Rıfat Paşa 1292a, ss. 58-64; 1275; 1293, ss. 45, 63).

Rıfat Paşa, adeta günümüz siyasetçi ve bürokratlarına seslendiği *İdâre-i Hükümetin Bazı Kavaid-i Esasîyesi* (Ercilasun, 2023) eserine kadar görüşlerini herhangi bir siyasal ve ekonomik sistem adı vermeden veya bir sisteme bağlamadan ortaya koymuştu. Mezkûr eserinde ise tefekkürünün asıl kaynağının, Türk-İslam sosyo-ekonomik ve siyasal sistemi, odağında adalet ilkesi bulunan “*dâire-i adliye*” olduğunu gösterdi. Âdil ve ahlakî yönetimin insanlık için en sağlıklı ve dengeli yönetim olduğu düşüncesini, “*dâire-i adliye*” sistemini bizzat zikrederek ortaya koydu.

Sadık Rıfat'a göre devletin gerekliliği ve görevi tıpkı, İbn-i Haldun'un ve onu takip eden birçok Osmanlı düşünürünün *dâire-i adliye* sisteminde açıkladıkları üzere, adalet ve barış üzere toplum hayatını temin etmek, ahalinin emniyetini sağlamaktır. Kaldı ki adalet, herkesin yararı için memleketin dirlik ve düzenini muhafaza etmektir.⁶ Nitekim her devletin varlık sebebi, tebaasının sulh içinde yaşamasını ve hukukunu temin etmektir.⁷ Çünkü devletler halk için var olup, halk devletler için yaratılmamıştır (Rıfat Paşa, 1293, s. 43). Bu itibarla, temeli adalet olan devletin asıl kuvvet ve dayanağı da refahını ve emniyetini sağlamakla yükümlü olduğu halkıdır. Her ülke ve devletin zevali de halkına zulmetmesiyle olur. Dolayısıyla devlet, halkının nefretine, halkın ve ülkenin harap olmasına sebep olacak zulümlerden ve haksız muamelelerden mutlak surette kaçınmalıdır (Rıfat Paşa, 1293, s. 43, 48).

Rıfat Paşa, devrin icaplarına göre yapılması gereken yeni düzenlemelerin başarılı olabilmesi için mutlaka halkın manevî değerleriyle çatışmamasına, yenileşme programlarının uygulanmasında halkın desteğinin alınmasına özen gösterilmesine de dikkat çekmektedir:

‘Hükümdar/devlet başkanı, halkını kendisinden soğutmamak için dinin esası olan Allah’ın rızası gereği halkın gönlünü kazanmayı, bütün insanlara adil ve hakkaniyetli davranmayı, dinî değerlere hürmeti kendisine düstur edinmelidir. Zira din ve mezheplere yönelik hakaret ve küçümsemeler devletin zevaline, halkın kutuplaşmasına yol açar. Halk, ilahî emirlere riayeti ve saygıyı önemseydiğinden, inançlara saygılı devlete gönülden bağlanır. Kaldı ki halk devlete, yöneticilere Allah’ın emaneti olup, devletin asıl dayanağı da kalbini kazandığı halkıdır. Bu itibarla adil devlet başkanları ülke yönetiminde, Allah’ın rızasını kazanmak için halkına hizmet etmeyi düstur

6 “Def’i fesad ve ru’yet-i umur-ı ibâd için her memleketde hükümet-i icraiye’nin lüzumu bedihidir. Devlet denilen hey’et-i müctemi’a, adâlet-i muntazama ve kuvve-i muslihadır... **Adâlet, esâs-ı devlettir.** Ve adâlet dahi mutlaka menfaat-i umûmiye-i mülk ve millet’in hüsn-i muhafazasıdır.” (Rıfat Paşa, 1293, s. 42).

7 “Her mülkün hıfz-ı asayîşi; kuvvet-i hükümete muhtacdır. ... Her bir hükümetin vaz’ı, teb’a-yı mevcudesinin tesviye-i maslahat ve ihkâk-ı hukukları içindir.” (Rıfat Paşa, 1293, s. 43).

edinmelidirler. Allah korkusu her bir müşkil sorunun hallini kolaylaştırır. Dinin esası; Allah'ın rızasını gözetmek olduğundan, yöneticiler bütün insanlara adil ve hakkaniyetli davranmalıdırlar. Nitekim dini değerlere hürmet ülke ve devletin şan ve şevketini kuvvetlendirdiği gibi, din ve mezhebi tahkir ve küçümseme ise zeval ve harabına sebebiyet verir. Din ve diyaneti tahkir, hükümdarlardan/yönetimlerden olursa yıkım çok daha şiddetli olur. Çünkü din ve diyanete saygısı olmayan veya tahkir eden hükümdarların/hükümetlerin emir ve isteklerine hiç kimse itaat etmeye mecbur değildir. Zira avâm halk ilahî emirlere, beşerî emirlerden daha çok riayet ve itaat ederler.⁸ Yine bu kapsamda Rıfat Paşa, toplumdaki güç odaklarının çıkarı için geniş halk kitlerinin mağdur edilmemesini, aksine bir mağduriyet olacaksa avâmın değil havassın (elit kesimlerin) mağduriyetinin tercih edilmesini evla bulmaktadır (Rıfat Paşa, 1293, s. 43)

Ancak Sadık Rıfat tarafından vurgulanan bu görüşler yeni değildi. Yeni olmasına da gerek yoktu. Çünkü adalet ve ahlak; tüm zamanlarda insanlık için ve zulüm ve haksızlıktan kaçınmak isteyen tüm yönetimler için vazgeçilmez hayatî olgulardı. Bu itibarla Sadık Rıfat da devlet yönetiminde, toplumsal hayatta adaletten sapmalar olduğunda, kurumların çağın gereklerine göre işlevsizleşmeye başladığında, yazdıkları siyasetnamelerle veya sundukları layihalarla (raporlarla) yöneticileri uyaran birçok Türk-İslam düşünürü ve devlet adamının görüşlerini, 19. yüzyılın ağırlaşan sorunlarını dikkate alarak güncelledi. Onlardan farklı olarak kurumların çağın ihtiyaçlarına göre yapılandırılmasını vurguladı. Devletin parçalanmasını önlemeye yönelik görüşlerini; kadim Türk-İslam toplum yapısının ve yönetimin meşruiyetinin temel dayanağı olan adalet ilkesini *daire-i adliye* sistemi ile dile getirdi. İlk eserlerinden olan *Ahlak Risalesi* ile çocukların İslam'ın öngördüğü değerler çerçevesinde yetiştirilmelerini esas aldı. Son eserlerinden biri olan *Zeyl-i Risale-i Ahlak*'ında tüm toplumsal kesimleri kapsayan dengeli ve adil bir iktisadî kalkınmanın; ancak ahlakî ilkelere riayet edilmesiyle başarılabileceğini vurguladı. Buna rağmen Türkiye'nin Batılılaşmasına dair çalışmalarda otorite

8 “Hükümdaran-ı adalet unvan, kâffe-i esas maslahatda ibtida tahsil-i rızâ-yı Bâri ile makbuliyet-i âmme-yi re's-i mes'ele-i efâl ve hükümet itihaz etmelidir. Havf-ı Bâri her bir umûr-ı müşkilenin hüsn-i yürüş husulüne badidir. Din-i esas; rıza-yı Yezdandır. Mülk ona hâris ve niğahbandır. Usûl-i dîniyeye hürmet ve ri'âyet-i kâmile bir mülk ve devletin tezâyüd-i sa'âdet ve şân u şevketini mücib olduğu misillü dîn ve mezhebe vukû' bulacak hakâret ve istihfâf, zevâl ve harâb ve izmihlâli müncerdir. İstihkâr-ı dîn ve diyânet nakisa-i kabîhadan olarak ale'l-husûs hükümdârân-ı zî-şân taraflarından zuhûra gelecek olur ise daha ziyâde muzır ve mezmûm olur. Çünkü dîn ve diyâneti istihkâr eden hükümdârânın emrine hiçbir kimse mutâva'at (itâ'at) etmeğe mecbûr değildir. Zirâ emr-i Bâri'ye (Allah'a) itâ'at emeyen hükümdârın emri dahi bi't-tabî' mutâ' (itâ'at olunan) olamaz... Zirâ avâm-ı nâs, evâmir-i ilâhiyeye irâde-i insâniyeden ziyâde ri'âyet ve itâ'at eylerler. Hangi devlet ki, nizam-ı mülk ve memleketlerini halelden vikaye etmek ister ise, her şeyden akdem feraiz-i dîn ve şeriatlarının devam ve icrasına kemaliyle dikkat ve riayet etmeleri lazımedendir.” (Rıfat Paşa, 1293, s. 50-51).

olarak kabul gören Niyazi Berkes, Şerif Mardin ve Bernard Lewis gibi yazarlar, insan hakları, denk bütçe, banka kurulması, merkezî yönetim gibi görüşlerinin Avrupa'daki kimi uygulamalarla örtüşmesinden dolayı Sadık Rıfat'ın görüşlerinin kaynağının Batılı ideolojiler olduğunu ileri sürdüler.

3. Türk-İslam Siyaset Geleneği ile Batılı Düşünce Arasında Sadık Rıfat Paşa'nın Tefekkürünün Kaynakları

Kökleri eski çağlara kadar giden, Şarklı düşünürlerin eserlerinde genişçe yer verdikleri ve Müslüman düşünürler tarafından Kur'an ve Sünnetin adalet anlayışıyla İslam toplumlarına has siyasal bir sistem olarak geliştirdikleri *daire-i adliye* sistemini, Müslüman yöneticiler siyasetlerinin merkezine alarak, ülke yönetiminde işlevsel kılmaya gayret etmişlerdir. İslam siyasi düşüncesinde toplumsal ve siyasal istikrarın ve ahengin teminatı adalet olduğundan, Osmanlı siyasetname yazarları da kaynağını İslam'dan alan *daire-i adliye* nazariyesi ile başta padişahlar olmak üzere devlet adamlarını uyarmaya ve denetlemeye çalışmışlardır (Okumuş, 2005, s. 46).

Türk tarihinde pek çok ilim ve devlet adamı, asker, maliye, halk ve adliye arasında itidalli, dengeli ilişkiler bozulmaya başladığında devletin istikbali ve istikrarı için kaleme aldıkları eserleriyle hükümdar ve diğer üst seviye yöneticileri adalet merkezli önerileriyle eleştirmişlerdir. Türk-İslam devlet ve toplum anlayışını günümüze taşıyan bu eserlerin ilk örnekleri arasında; Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i ile Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si bulunmaktadır (Savaş, 1999). Türklerin İslam öncesi ve İslami dönemlerinin ahlak, hukuk, adalet, siyaset anlayışlarının bir terkibi durumunda olan *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hâcib devlet düzeni ve idaresi konusunda da durmakta, devlet adamlarına ve halka devletin idaresi ve toplumsal nizam için ahlakî kuralların tatbikinin önemini, devletin temelini adalet olduğunu, bu yüzden yöneticilerin halka karşı adil davranmaya özen göstermelerini, kanun koyarken en önemli kıstasın adalet olması gerektiğini tavsiye etmektedir (Kaplan, 2013, s. 26).

Sonraki yüzyıllarda da, bilhassa devlet ve toplum yapısında bozulmalar baş gösterdiğinde veya dünyada ortaya çıkan köklü değişimler karşısında zaruri hâle gelen çağcıl değişimlerin nasıl yapılacağı hususunda siyasetname, nasihatname tarzında eser sunma geleneği devam edegeldi. Sadık Rıfat da hem mevcut bu tür eserlerle yetişerek Türk devlet telakkisine vakıf oldu, hem de padişah, Meclis-i Vâlâ gibi mercilere sunduğu raporları ve eserleriyle Türk-İslam siyasi düşüncesinin 19. yüzyılda da süreklilik kazanmasına katkı sağladı.

Çocukluğundan beri kadim İslam/Osmanlı kaynaklarına vakıf olan ve Avrupa'ya da yakından tanıyan Sadık Rıfat'ın tefekküründe, şüphesiz Batı medeniyetinin gelişimine dair gözlemleri etkili olmuştur. Ancak Sadık Rıfat da, yöneticiler, maliye, halk ve adalet arasında doğrusal değil, mutlak surette ucu her hâlükârda adalete çıkan dairesel/döngüsel bir etkileşim ve bağımlılık bulunduğunu, ilk cümlesi neredeyse Naima'nın ifadesiyle⁹ örtüşen, "*daire-i adliye*" sistemi ile vurgulama gereği duydu:

"Mülk ü devlet ve asker, ricâl ile ve ricâl, mâl ile bulunur. Ve mâl, ahâlî ve teba'adan husûle gelir. Ahâlî dahi adl ve hakkâniyet ile muntazamî'l-hâl olur. Cem'i devlete ârız olan zaaf ve zevâl daima bu esasın ihtilalinden ve beyn'el-vükelâ ihlâfların zauburundan neşet ede gelmiştir." (Rıfat Paşa, 1293, s. 43).

Böylece Sadık Rıfat; devletin temel unsurları arasında döngüsel ve karşılıklı etkileşimsel bir bağ bulunduğuna, aralarındaki ilişkilerinin ancak adalet ve hakkaniyete göre düzenlendiğinde, yükümlü oldukları toplumsal işlevlerini yerine getirebileceklerine dikkat çekmektedir. Nitekim başlangıç noktası belli olmayan bir halka olan *daire-i adliye*, aksi istikamette ele alındığında da aynı sonuca varılmaktadır: Adalet ve hakkaniyet ile yönetilen, yani can, mal, insan onuru ve itibarı emniyet altına alınan, gelirine göre vergileri düzenlenen halk verimli üretim yaparak ülke zenginleşir, böylece devletin vergi kaynakları zenginleşir, hazinesi kuvvetli olur. Hazinesi, maliyesi kuvvetli olan devletin yöneticileri ve memurları tatminkâr maaşla devletine ve halkına layıkıyla hizmet eder. Devlet de iyi yetişmiş, halkına ve devletine kendilerini adanmış sivil ve asker devlet adamlarıyla varlığını sürdürebilir.

Dolayısıyla Sadık Rıfat'a göre; devletin güçlü ve devamlı olması halkın iktisadî bakımdan verimli olmasına bağlıdır, iktisadî kalkınma ve verimli üretim de ancak ve ancak halkın adalet ve hakkaniyet üzere yönetilmesiyle mümkündür. Zira hazine yetersiz olduğunda kâfi derecede maaş alamayan memurlar rüşvet ve yolsuzluğa bulaşacak, velinimetleri olan halka iyi hizmet veremeyecekler, hatta kötü davranacaklardır. Haksızlığa uğrayan ve kötü yönetilen halk ve asıl işi üretim ve ticaret olan zümreler işlerini verimli yapamayacak, dolayısıyla ülke yoksullaşacak ve devletin muhtaç olduğu vergi gelirleri azalacaktır. Bu gidişat da devletin zevaline, halkın aidiyet bağının zayıflamasına yol açacaktır. Bu itibarla devletin varlık sebebi olan halkın devletine ve ülkesine aidiyetinin sağlanması için can, mal, itibar emniyeti, üretim yapma, servet edinme ve sermaye sahibi olma garantisi temin edilmelidir.

9 "Mülk ve devlet asker ve ricâl ile dir. Ricâl mal ile bulunur. Mal reyadan husule gelir. Reaya adl ile muntazamî'l-hal olur."(Naima, 1281, s. 40).

Cemil Meriç, toplumsal görüşlerini bu çerçevede ifade eden Rıfat Paşa hakkında, “*temel düşünceleri tamamen ananevî İslâm düşüncesinin çerçevesi içindedir*” değerlendirmesini yapmakta, Şerif Mardin’in Rıfat Paşa’yı Batılı teorilerin Türkiye’ye taşıyıcısı olarak sunmasına karşı çıkmaktadır (Meriç, 1978, s. 274). Nitekim farklı yüzyıllarda, Sadık Rıfat da dâhil, Türk-İslam düşünürlerinin aynı gaye ile yazdıkları eserlerindeki görüşlerinin siyaset felsefesi açısından önemli benzerlikler taşıdıkları, birbirlerini tamamladıkları, Farabi, Nizamülmülk, Gazalî, İbn-i Haldun, Kınalızâde Ali, Kâtib Çelebi, Koçi Bey, Naimâ, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Mütercim Asım gibi birçok düşünür ve devlet adamının sadece üslup olarak değil, görüş olarak da siyasetin ve toplumsal ilişkilerin merkezine koydukları, ve dahi işlevsel olmasını şart koştukları, adalet anlayışlarında açıkça görülmektedir.

Yunan filozofları sadece kendi site devletlerinin mutluluğunu öngörürken, 10. yüzyılda yaşayan meşhur Türk filozofu Farabî (871?-950), devletin varlık sebebinin tüm insanlığın huzur ve mutluluğunu adalet üzere gerçekleştirmek olduğunu, bunun da güçlü bir devletle mümkün olabileceğini öngörmektedir (Kaya, 1995, ss. 153-154). Büyük Selçuklu Devleti’nin kaos ve anarşiye maruz kaldığı döneminin ünlü veziri Nizamülmülk de (1018-1092), devletin bekasını sağlayacak en önemli sütunlar arasında adaletin bulunduğunu *Siyasetname* adlı eserinde vurgulamaktadır (Tunç & Çarkıt, 2019, s. 39). İslam dünyasında geniş kitlelerin de yakından tanıdığı Gazalî (1059-1111) ise, toplumsal hayatın ahenginin adil bir yönetime ve toplumsal yapılar arasındaki ilişkinin itidal ve dengeli olmasına bağlı olduğunu *daire-i adliyye* benzer şekilde açıklamaktadır: “*Dinin bekâsı başkanla, başkanın bekâsı askerle, askerin bekâsı mali güçtedir. Aynı şekilde malî güç ülkenin mamur olmasıyla, ülkenin mamur olması ise adil davranmaktır*” (Usta, 2020, s. 62). Uzun siyasi hayatında tanık olduğu sosyo-ekonomik olaylardan, bir sosyolog gibi gözlemlediği toplumsal olgulardan çıkarımlarda bulunan İbn-i Haldun (1332-1406) da, *daire-i adliyye* ile siyasi görüşlerini ifade etmektedir (İbn-i Haldun, 2007, s. 206).

16. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin askerî, mülki, iktisadî ve adlî teşkilatında başlayan aksamalar 17. yüzyılın başlarında bariz hâle geldiğinde Osmanlı devlet adamları ve düşünürleri, padişahlara ve diğer devlet ricaline peş peşe *daire-i adliyye* çemberindeki halkalar arasında kopuşa izin verilmemesini uyarın raporlar sunmaya başladılar. Bu hassasiyeti 18. ve 19. yüzyıllarda birçok fikir erbabı devam ettirdi. Zira İbn-i Haldun’un devletlerin de insanlar gibi doğup, gelişip, ihtiyarlayıp ve nihayet öldüğüne/son bulduğuna dair determinist görüşünden haberdar olduklarından adeta alarına geçtiler. Devlet-i Aliyye’nin ebed-müddet olması için, İbn-i

Haldun'un nazariyesinin bir istinası olmak üzere, insan ömrünün kaderini yaşanamaması için çözüm yolları aradılar (Okumuş, 2006).

Bu kapsamda *Ahlâk-ı Alâî* yazarı Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572), *Kitâb-ı Müstetâb*'ın ismi tespit edilemeyen yazarı II. Osman'a (1617-1620), Koçi Bey IV. Murad'a ve Sultan İbrahim'e sunduğu raporlarında uyarılarını *daire-i adliye* ile yaptılar (Yücel, 1988, Okumuş, 2005). Örneğin Koçi Bey, *daire-i adliyeden* kopacak bir halkanın tüm düzeni alt üst edeceğinin altını çizdi:

“Vêlhâsıl Osmanlı saltanatının şevket ve kudreti asker ile, askerinin ayakta durması hazine iledir. Hazinenin geliri reaya iledir. Reayanın ayakta durması adâlet iledir. Şimdi âlem harab, reaya perişan, hazine noksan... Bir taraftan İslâm memleketleri elden gitmekte, yine tedbiri görülmez, ilâcı sorulmaz. Çeşitli sefahat eksilmez. Bu gaflet ne gaflettir?” (Koçi Bey, 1972, s. 50).

17. yüzyıl Türkiye'sinin önde gelen düşünürlerinden Kâtib Çelebi (1609-1657), İbn-i Haldun'un determinist görüşüne karşın, *Düstûrül-Amel li İslâbi'l-Halel* adlı eserinde devletin ömrünün alınacak tedbirlerle uzatılmasının mümkün olduğunu öngörmektedir. Kâtib Çelebi'ye göre insanların ömrü bünyelerinin kuvvetlilik ve zayıflık derecesine göre nasıl farklıysa, devletlerin de ömrü bünyelerinin kuvvetine ve iyi yönetilip yönetilmemesine göre farklıdır. Nitekim bünyesi kuvvetli olan Devlet-i Aliyye'nin duraklama devresi uzun sürmektedir. İnsan vücudu ilaçla kuvvetlendiği gibi, devletin ömrü de vakit geçirilmeden gerekli tedbirlerin alınması ve ıslahat yapılmasıyla uzatılabilir (Kâtib Çelebi, 2010, ss. 131-132). Kâtib Çelebi, toplumun yöneticilere Allah'ın bir emaneti olduğunu, bu bakımdan her türlü haksızlıktan korunması ve adalet üzere yönetilmesi gerektiğini *daire-i aliye* ile ihtar etti: *“lâ mülke illâ bi'r-ricâl ve lâ ricâle illâ bi's-seyf ve lâ seyfe illâ bi'l-mâl ve lâ mâle illâ bi'r-ra'îyye ve lâ ra'îyye illâ bi'l adl”* (Kâtib Çelebi, 2010, s. 135).

Devrinin devlet adamlarıyla tanışıklığı olan 17.yüzyılın şairlerinden Nabi (1642-1712) de; *“nizâm-ı âlem”*in aslının adalet olduğunu *Hayriye*'sinde şöyle dile getirmektedir:

“Mülk durmaz eğer olmazsa ricâl - Lâzım ammâ ki ricâle emvâl

Olmasa adl re'âyâ durmaz - Adldir asl-ı nizâm-ı âlem.” (Yorulmaz, 1996, ss. 319-320).

Osmanlı Devleti'nin, kendine has kadim toplumsal ve idari yapısında 17. yüzyılda sapma ve bozulmalar ortaya çıkması, Viyana bozgunu sonucu Karlofça Antlaşmasını yapmak zorunda kalınması gibi 18. yüzyıla büyük bir

şokla girdiği süreçten itibaren benzer eserlerin yazılması devam etti. Bu kapsamda Mustafa Naima, Şhid Ali Paşa, Dürrî Mehmed Efendi, Canıklı Ali Paşa, Morali Süleymân Penâh Efendi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, İbrahim Müteferrika, Ahmed Resmî Efendi'nin eserleri zikredilebilir (Savaş, 1999).

Bunlar arasında Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın 18. yüzyıl başlarında devletin halkı adalette yöneterek üretim yapmalarının sağlanmasının ve üretici nüfusun çoğalmasının ülkede zenginliği doğuracağına, devletin maliyesini kuvvetlendireceğine dair görüşleri bir asırdan fazla bir zaman sonra 19. yüzyılın ilk yarısında Sadık Rıfat Paşa tarafından da ifade edilecektir. Ayrıca Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın devlet memurlarında bulunması gereken güzel huyları ve sakınacakları kötü ahlakı belirtmesi gibi (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1992, ss. 123-143) Rıfat Paşa da *Risâle-i Ahlak*'ında aynı yolu takip etti. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın (1655?-1717) *Nesâ-yihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* (Devlet Adamlarına Öğütler) adlı eserinde, Viyana bozgununda ortaya çıkan ağır sorunlar karşısında ortaya koyduğu toplumsal çözümlemesi ile Sadık Rıfat'ın görüşleri neredeyse birebir örtüşmektedir:

‘Ülkenin bayındırlığı ve iktisadî gelişmesi ancak üretim yapan halkla mümkündür. Üretim yaparak vergi veren halk Allah’ın yöneticilere emanetidir. Bu itibarla halka “velinimet efendimiz” nazarıyla bakılmalı, halkla muhatap olan devlet memurları güzel ahlakla yetiştirilmeli, halk adalette yönetilerek üretim yapmaya teşvik edilmeli ve bu suretle üretici nüfus çoğaltılmalıdır. Bu sayede ülkenin zenginliği ve refahı artar, devletin maliyesi güçlenir. Ayrıca israfın önlenmesiyle, memur sayısının azaltılmasıyla ve rüşvetin önlenmesiyle hazinenin gelirleri artar.’ (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1969, s. 74)

Defterdar Sarı Mehmed Paşa yöneticileri, “*Hepiniz yöneticisiniz ve hepiniz yönettiğiniz kimselerden sorumlusunuz.*” hadisini de zikrederek devletin başlıca görevinin halkın durumunu iyileştirip, işlerini düzene koymak olduğunu, bu amaçla “*Emanetleri ehline veriniz.*” (Nisa Suresi, 58) ayetiyle memur tayinlerinde liyakat ve ehliyetin esas alınmasını ihtar etmektedir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1969, s. 2).

III. Selim’in vakanüvislerinden olup, Sadık Rıfat'ın çocukluğu sırasında vefat eden, Bernard Lewis'in “koyu bir Hristiyan düşmanı” diye itham ettiği (Lewis, 1984, s. 72), Batılılaşmadan yenileşmeyi, kurumların çağın gereklerine göre yeniden yapılandırılmasını aklen ve şer’an gerekli gören Mütercim Asım (1755?-1819) da, “*Lâ Sultâne illâ bi’l-ceyş ve lâ ceyşe illâ bi’l-mülki ve lâ mülke illâ bi’r-ricâli ve lâ ricâle illâ bi’l-mâli ve lâ mâle illâ bi’r-ra‘yyeti ve lâ ra‘yyete illâ bi’s-siyâseti*” ifadesiyle dile getirdiği *daire-i adliyyeyi*

yöneticilerin “düstûrî”-‘amel” edinmelerini telkin etti (Zorlu, 2004, ss. 273, 274; Mütercim Âsım, 2015, ss. 641-642).

Sadık Rıfat da, Türk-İslam düşünürlerini takip ederek çağcıl görüşlerini *daire-i adliye* çerçevesinde dile getirdi. İktisadî kalkınma ve halkın devlete mensubiyeti ile adalet müessesesi arasında ayrılmaz bir bağ bulunduğunu vurguladı. Devletin müslim-gayrimüslim, etnisite ayrımı gözetmeksizin herkesin can, mal ve insan onurunun emniyeti gibi insan haklarını devletin temin etmesi gerektiğini dile getirerek, ancak bu sayede ülkenin kalkınabileceğini ve dirlik ve birliğin sağlanabileceğini öngördü. Gelire göre adil bir vergi sistemini, halkın devlet için değil, devletin halk için var olduğunu, bireysel iktisadî girişim ve özel mülkiyet gibi bireysel hakları Türk-İslam siyasi düşüncesinin birçok kaynağında dile getirildiği gibi *daire-i adliye* sisteminin öngördüğü üzere savundu. Buna rağmen, Türkiye'nin batılılaşmasına dair yaptıkları çalışmalarla öne çıkan Niyazi Berkes, Bernard Lewis ve Şerif Mardin ve onu takip eden birçok yazar ve akademisyen Sadık Rıfat'ın görüşlerinin kaynağının liberalizm gibi Batılı ideolojiler olduğunu iddia etmektedirler.

Sadık Rıfat Paşa'nın görüşleri üzerine 1957'den itibaren ilk kapsamlı araştırmaları yapan Şerif Mardin, Paşa'nın görüşlerini, her ne kadar benzese de, kadim Osmanlı düşüncesinden ayırdı (Ünüvar, 2004, s. 19-20; Akan, 2013, s. 292). Zira Mardin'e göre, Rıfat Paşa'nın yaptığı, imparatorluğa yeniden güç kazandıracağına inandığı Avrupa'ya ait siyasî ve iktisadî teorileri Osmanlı Türkçesiyle Türkiye'ye aktarmaktan ibarettir (Mardin, 1996, s. 212). Sadık Rıfat, Fransız yazar Voltaire'in (1694-1778) devletin gerçek zenginliğinin üretici nüfusundan ve sanayisinden ibaret olduğu yönündeki görüşlerini de kendisine rehber edinmiştir. Modern Avrupa iktisat teorilerine dair 1852'de *İlm-i Tedbir-i Menzil* başlığıyla Türkiye'de yayımlanan ilk eser olan Fransız felsefeci ve iktisatçı Jean-Baptiste Say'ın (1767-1832) *Cataéchisme d'Economie Politique* adlı kitabı da; iktisadî tahlillerinde yönlendirici olmuştur (Mardin, 1996, s. 212). Yalnız, Türk okuyucuların daha kolay kabul edebilmeleri için Sadık Rıfat görüşlerini, klasik İslam-Osmanlı-Türk devlet telakkisini ortaya koyan kalıplarla ve üslupla ifade etmeyi bir taktik olarak kullanmıştır. Aynı taktik gereği, devletlerin kudret ve bekasının adalet ve tebaasının refahına bağlı olduğuna dair görüşünü, Osmanlı yazarları gibi “*Adalet; esâs-ı devlettir*” hükmüyle ve *dâire-i adliye* ile açıklasa da görüşlerinin klasik siyasetname yazarlarıyla benzerliği ancak şekilden ibarettir. Nitekim 19. asır başlarındaki liberalizm akımının ana kavramlarını Sadık Rıfat'ın bütün fikirlerinde değiştirilmiş bir şekilde bulmak mümkündür (Mardin, 1995, ss. 301-312; 1994a, ss. 65-70; 1994b, s. 84).

Mardin bu tür iddialarına Sadık Rifat'ın “*Ve adalet dahi mutlaka menfaat-ı umumiyeye-i mülk ve milletin hüsni-i muhafazası kaziyesidir. Bu esas üzerine müesses olmayan ve şer' ve akıl ve insaf ve hakkaniyete mugayir olan hükümetin müstakar ve payidar olması mümkün olamaz.*” (Rifat Paşa, 1293, s. 42) ifadesiyle devletin dinin icaplarını yerine getirmemesinden değil, adaletsizlikten yıkıldığını öngörmesini, Osmanlı-Türk düşünürleriyle aynı görüşte olmadığına delil göstermektedir. Aydınlanmacı filozoflara ait olan bu görüşü, 18. yüzyılın sonlarından itibaren yaygın hâle getiren Fransız yazar Volney'den (1757-1820) aldığı iddia etmektedir (Mardin, 1995, s. 302).

Hâlbuki devletlerin dinin gereklerine uymamaktan değil, adaletsizlikten yıkıldığı görüşü; Aydınlanma filozoflarından ve Volney'den asırlarca önce, Müslüman düşünürler tarafından; “*Devlet küfürle/inançsızlıkla var olabilir; fakat zulümle varlığını sürdüremez.*” veya “*Devlet küfürle ayakta kalabilir; ancak zulümle yıkılır.*” ifadeleriyle açıkça vurgulanmıştır (Nizamülmülk, 1987, s. 32; Koçi Bey, 1994, ss. 62,65; Naima, 1281, s. 33). Dolayısıyla Müslüman düşünürler hangi rejimle yönetilirse yönetilsin adalet üzere ülkeyi yönetmeyen, halka haksızlık ve zulüm yapan devletlerin/hükümetlerin yok olmaya mahkûm olacaklarına dikkat çekmişlerdir. Devletlerin kuvvet ve devamlılığının dindar-dinsiz olmasına değil, adaletli olmasına bağlı olduğunu, adaleti tesis edemeyen devlet Müslüman da olsa yıkılacağını, zalimin ve mazlumun din, ırk, milliyet, cinsiyet ve rengine bakılmamasını, zalime tavır alınmasını, mazlumdan yana olunmasını vurgulamışlardır. Toplumsal kurumlar arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve bağımlılığı döngüsel bir ifade tarzı olan *dâire-i adliye* ile açıklamışlardır.

Yine Mardin'e göre; Sadık Rifat, 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da devlet planlamasıyla halkın iktisadî refahının ve özel mülkiyet garantisinin sağlanmasını, devlete getireceği faydalardan dolayı eğitimin halka yayılmasını, merkezî bir idare kurulmasını öngören merkantilizmin Avusturya ve Almanya'da uygulanış şekli olan kameralizmi görüşlerine dayanak yapmıştır. Adalet kavramı üzerine inşa ettiği siyasî, iktisadî ve toplumsal görüşleri liberalizmin izlerini taşımakta olup, “*Kanunların Rubu*” eserinin yazarı Fransız düşünür Montesquieu'nün (1689-1755) ve İskoç iktisatçı Adam Smith'in (1723-1790) görüşlerini yansıtmaktadır (Mardin, 1995, ss. 306-307).

Ancak 19. yüzyılda da Avrupa'da din ve fikir özgürlüğü konusunda ciddi sorunlar vardı. Katolik Fransa'da ve Avusturya'da Protestanlar, İngiltere'de Katolikler ötekileştiriliyor, Yahudiler ise tüm Avrupa'da hor ve hakir görülüyorlardı. 1830 ve 1848'deki halk ihtilalleri ile Avrupa'nın sarsılması,

halk ayaklanmalarının kanlı bir şekilde bastırılması; Avrupa’da insan hakları, adil bir yönetim, din ve fikir özgürlüğünün iddia edildiği gibi olmadığını açık göstergeleridir. Batılıların sömürgelerinde yaptıkları katliamları, milyonlarca insanı köleleştirmeyi, asimilasyona tabi tutmayı, Batı dışı pek çok toplumun ekonomik kaynaklarını talan etmeyi Sadık Rıfat’ın yaşadığı 19. yüzyılda da sistematik olarak devam ettirdikleri göz ardı edilmiştir.

Kaldı ki halk kitlelerini yüzlerce yıl hiçbir bireysel hak ve özgürlük tanımadan köle gibi çalıştırarak emeklerini sömüren feodalizmi yıkan liberalizm, bu kez de, feodal güçlerin yerine burjuvaziyi, gücü, diğer bir ifadeyle hakkaniyetin, hakça paylaşımın yerine devasa teknolojik, ekonomik ve finansal güce malik bireyi, patronları ikame etti. “*Bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler*” düşüncesini sosyo-ekonomik ve siyasal hayatın temel ilkesi yaparak insanın hırslarını kışkırtan liberalizmde geniş halk kitleleri bu defa da “*işçi, emekçi*” adıyla sömürülmeye başladı. Yine liberal kapitalist düşünce aşırı tüketimi, bireyin konforunu, gösterişli ve lüks bir yaşamı teşvik etmekte, kitlelere yapay ihtiyaçlar üretmekte, insanı “tüketici” derecesine indirmektedir. Sadık Rıfat ise; gösterişli ve lüks yaşamının insan için gerçek bir iftihar olmadığından gösteriş için yapılan masrafları israf saymakta, gösterişe düşkünlük ve israfın; kişiyi rüşvet ve dolandırma gibi türlü rezilliklere sürükleyeceğinden her türlü aşırıktan kaçınılmasını, kanaatkârlığı telkin etmektedir (Rıfat Paşa, 1273, s. 14). Kamu yararını, mütevazı olmayı, iktisatlı davranmayı, karşılıksız yardım ve infak etmeyi, cömertliği telkin etmekte, tamahkârlığı yermekte, siyasi, idari ve ekonomik politikalarda tüm halkın menfaatinin mutlaka temin edilmesini esas almaktadır. Liberal kapitalizm adaletin güce göre tecellisini meşrulaştırırken, kadim Türk-İslam düşüncesini güncelleştiren Sadık Rıfat adaletin; hakka göre tecellisini, mazlumun ve mağdurun hakkının teminini, zalim ve haksızlık yapanın cezalandırılmasını esas almaktadır.¹⁰

Bu tür görüşlerini başta siyasetnamesi olan *İdâre-i Hükkümetin Bazı Kavaid-i Esasîyesi* ile İslam ahlâkı hakkında yazdığı üç eserinde ayet ve hadislerle desteklemektedir. Liberalizmin motive edici unsur olarak gördüğü bireysel aşırı kâr hırsına ve çıkar çatışmasına karşın, iktisadî gelişmede kamuyu esas almaktadır. Bireysel servet ve mülkiyet hakkının teminat altına alınmasıyla birlikte gerek devletin gerekse tüccar ve sanayici erbabının ekonomik faaliyetlerini; ahlâkî ilkeler ve zulmün zıddı olan adalet temelinde,

10 “Her bir devlet ve hükümetin medar-ı kuvvet ve hayatı ve devam ve sebati adalettir. Ve madde-i muzır-ı inhitat ve zevali zulüm ve sitemdir. Ve adalet dahi mutlaka menfaat-ı umumiye-i mülk ve milletin hüsn-i muhafazası kaziyesidir. Bu esas üzerine müesses olmayan ve şer’ ve akıl ve insaf ve hakkaniyete mugayir olan hükümetin müstakar ve payidar olması mümkün olamaz.” (Rıfat Paşa, 1293, s. 42).

mutlaka kamu yararını esas olarak yürütmelerini, asıl amaçlarının kamunun refahı olması gerektiğini savunmaktadır (Rıfat Paşa, 1293, ss. 57-58).

Mardin'in, Sadık Rıfat'ın halkın devletlerin yaptığı kanunlardan ziyade ilahi emirlere riayet ve itaat ettiği görüşünü (Rıfat Paşa, 1293, s. 51); İtalyan düşünür Machiavelli'nin (1469-1527) 'din devletin otoritesini pekiştirmek için kullanılması gereken bir araçtır' görüşünü yansıttığı (Mardin, 1995, ss. 302-303) iddiası da isabetsizdir. Zira Machiavelli devleti yüceltmek için her yolu mubah görürken, halkın, hukukun, dinin, devlet için var olduğunu savunurken, Sadık Rıfat devletin varlık sebebini, halkı yaşatmak, hak ve hukukunu temin etmek ve halka hizmet olarak açıklamaktadır.¹¹

Yine Mardin'e göre Osmanlı bürokrati "*nizâm-ı âlemci*" olduğundan, toplumu biçimlendirmeyi kendisine görev sayar. Ancak *nizâm-ı âlem* davasında Osmanlı devlet adamı için tebaayı hoşnut etmek çok önemli olsa da asıl amaç halk olmayıp, devlettir, halkı memnun ederek devletin gücüne güç katmaktır. Ancak Tanzimat'ta bu amacın tam aksine devletin asıl görevinin halkın mutluluğunu sağlamak olduğu görüşü belirlemiştir (Mardin, 1995, s. 207, 211). Sadık Rıfat'ın, "*halk hükümetler için değil, hükümetler halk içindir*" görüşü modern bir görüş olup, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hâkim olan devlet teorisine bir yenilik getirmekte hem de bariz bir şekilde Avrupa liberal düşüncesinin izini taşımaktadır (Mardin, 1995, ss. 304-305; 1996, s. 210). Berkes'e göre de özgürlük, insan hakları, Batı medeniyeti gibi kavramlar Osmanlı yönetici tabakasının kavrayışına Sadık Rıfat tarafından yorumlanarak sunulmuştur. 19. yüzyıl Avrupa'sının iktisadî, siyasî ve bürokratik gelişmişliğinin dışa yansımalarını sıraladığı *Avrupa'nın Ahvâline Dair* eserinde, Avrupa'ya hâkim olan düşüncenin, geleneksel ve keyfi bir sistemden farklı olarak, rasyonaliteyi esas aldığını, insanın tabii haklarına dayandığını kavramıştır. Avrupa düşüncesinde *halkın hükümetler için değil, hükümetlerin halk için var olduğu*¹² anlayışını Türkiye için çözüm önerilerine dönüştürmüş, Türkiye'nin yenileşmesinin kurumları düzeltmekle gerçekleştiremeyeceğini, devlete ve topluma hâkim olan sistemi tamamen terk ederek onun tersi olan Batı sistemine topyekûn geçmek gerektiğini ilk kavrayan ve savunan Sadık Rıfat olmuştur (Berkes, 1978, ss. 199-200, 203).

Hâlbuki Türk devlet telakkisinde devletin var oluş sebebi, devlet olsun da nasıl olursa olsun diye bir anlayışın iması dahi bulunmazken, pek çok kaynakta devletin varlık sebebini halkını adalet üzere yaşatmak ve korumak

11 "Her bir hükümetin vaz'ı, teb'a-yı mevcudesinin tesviye-i maslahat ve ihkâk-ı hukukları içindir." (Rıfat Paşa, 1293, s. 43).

12 "Hükümetler halk için mevzû' olup, yoksa halk hükümetler için mahlûk değildir." (Rıfat Paşa, 1293, s. 43).

olduğu vurgulanmaktadır. Hatta nizâm-ı âlem ideali; sadece kendi halkı için değil, bazı *daire-i adliye* ifadelerinde ve Farabi’de görüldüğü üzere tüm insanlığın saadetini öngörmekte, dengeli ve ahenkli bir toplumsal yapı kurma amacı taşımaktadır. Bu bağlamda Sadık Rıfat’ın “*devletin halk için var olduğu*” görüşü Batılı teorilere bağlanarak, yüzyıllardır devam edegelen Türk siyaset anlayışının bir yansıması veya güncellemesi olduğu görmezden gelinmiştir. Üstelikte Rıfat Paşa bu görüşünü İslamî bir üslupla; devletin halka hizmet etmesini Allah’ın hikmeti olduğunu, yöneticilerin de halka hizmet ederek Allah’ın lütfuna nail olduklarını (Rıfat Paşa, 1290b, ss. 4-5) belirterek de teyit etmiştir. Dolayısıyla bireyin ihtiraslarının ötündeki tüm engelleri ortadan kaldırarak halkı; kişisel hırslarını ve kârını her şeyin üstünde gören kapitalist bireylerin ve güç odaklarının insafına terk eden liberalizm, Rıfat Paşa’nın kamuculuğuyla çatışmaktadır.

Yine aydınlanmacı filozoflar ve modernist yazarlar akıl ile dini birbiriyle çatıştırıp, dini toplumsal hayattan çıkarma girişimlerine karşın, Sadık Rıfat akıl ile dini birbirlerinin rakipleri olarak görmemektedir. Akıl esas alan, Müslümanların akıl yürüterek hareket etmelerini emreden, ilim öğrenmeyi teşvik eden, insanların renk, ırk, etnisite, cinsiyet gibi ayrımlara tabi tutulmamasını, aksine iyi-kötü, dürüst-yalancı, cömert-cimri, adil-zalim gibi sıfatlarla değerlendirilmesini öngören İslamiyet’te aklın, bilimin ve dinin birlikteliğine dikkat çekmektedir (Rıfat Paşa, 1263, ss. 6-7, 9, 17, 23, 24). Allah’ın insana en büyük nimetinin akıl olduğunu hadislerle de vurgulayarak sıklıkla tekrar etmektedir (Rıfat Paşa, 1273, s. 50, 53, 54).

Sadık Rıfat devletin gerekliliği konusunda liberalizmden farklı düşünmektedir. Liberalizm, devleti tahammül edilmesi gereken bir kurum olarak görürken Sadık Rıfat, mutlak surette kamu için devletin gerekliliğine inanmaktadır. Ona göre devlet, halkı türlü türlü kötülüklerden korumakla ve refah içinde yaşamasını sağlamakla yükümlü vazgeçilmez bir kurumdur. Çünkü sürekli değişime uğrayan toplumda ortaya çıkan kötülükleri bertaraf edecek, kamu güvenliğini sağlamak için yaptırımlar uygulayacak bir otorite, yani bir devlet örgütlenmesi şarttır (Rıfat Paşa, 1293, s. 42, 43). Böylesi bir devlet anlayışı, İslam öncesi eski Türklerden beri devam edegelen kadim Türk devlet anlayışının, halka adalet üzere hizmet etme ilkesini yansıtmaktadır (Taşdelen, 1997, s. 65).

Bernard Lewis göre de 19. yüzyıl Avrupa’sının “gücünün şaşırtıcı kaynağını” ve sanayinin bir güç kaynağı olarak değerini ilk tartışanlardan biri Sadık Rıfat Paşa’dır. Sadık Rıfat, Avrupa’nın servet, endüstri ve biliminden derin şekilde etkilenmiş, fakat temel fikirlerini tamamen geleneksel İslam siyasi düşüncesi çerçevesinde ifade etmiştir. Hürriyetten çok adalete vurgu

yapmış, halkın hakları ve hürriyet kavramını Fransa'dan almıştır (Lewis, 1984, ss. 132-133, 142, 451). Oysaki Sadık Rıfat, özgürlük, insan hakları kavramlarını istismar ederek ihtilalleri, devrimleri, etnikçiliği kışkırtan Fransız İhtilali ve liberalizmin aksine ihtilallere, devrimlere, ayrılıkçı etnik hareketlere kesin tavır almakta, bunların insanlığa hayır getirmediğini, yıkımlara yol açtığını düşünmekte, ahenkli, dayanışmacı bir toplum yapısını savunmaktadır (Rıfat Paşa, 1293, ss. 43, 48-49, 54; Meriç, 1992, s. 90; Meriç, 1978, s. 204). Bu bağlamda “inkılap” kavramını; bozulma, yıkılma, hercümerç olma anlamında kullanmaktadır (Rıfat Paşa, 1292c, s. 35). Ayrıca Sadık Rıfat'ın özgürlük anlayışı liberalizmle çatışmaktadır. “*Bırakınız yapılarınızı, bırakınız geçişlerinizi*” anlayışının bir uzantısı olan Liberalizmi, bireyin itibar ve mahremiyetine, toplumun inançları veya kutsalları gibi hususlardaki hassasiyetine karşı herhangi bir endişe taşımayan basın özgürlüğünü “*Avrupa'nın Ahvaline Dair*” risalesinde eleştirmektedir.¹³

Sadık Rıfat; özgürlük, insan hakları, eşitlik gibi söylemleriyle kitleleri kışkırtan Fransız Devrimcilerinin özgürlük anlayışını reddetmekte, hatta “serbestiyet” kavramına olumsuzluk anlamı yüklemekte, başkalarının hak ve hürriyetini gözetmeyen sorumsuz özgürlüğün insanlığa, kamu düzenine hayır getirmeyeceğini düşünmektedir. Bu yüzden, Sadık Rıfat, tuhaf karşılanmasına aldırış etmeden, avamın üzerine vazife olmayan ve yanlış anlaması muhtemel bazı ayrıntıları bilmesini bir nevi serbestiyet olarak değerlendirmiş ve karşı çıkmıştır. Bu durumun nihayetinde itaatsizlik gibi mahzurlara sebep olabileceğinden avamın çok şey öğrenmelerini gerekli görmeyerek, okuyacak-yazacak kadar tahsil görmelerinin kâfi olacağını savunmuş ve böylelikle liberalizmle çelişmiştir.¹⁴ Yine Sadık Rıfat, liberalizmin egemen olduğu Avrupa'nın uluslararası politikasına da itimat etmemekte, Avrupalılar için hilekârlığın mutad olduğunu kaydetmektedir.¹⁵

Buna rağmen Berkes, Lewis ve çok daha iddialı bir dille Mardin, Sadık Rıfat'ın adaleti, insanı ve halkı merkeze alan siyasi görüşlerini ve analizlerini Batılı teorilere ve politikalara bağlayarak sanki adaleti, insan haklarını, bireysel hakları ilk defa Avrupalı kaynaklarda keşfetmiş gibi

13 “İşbu basma maddesi, Fransa ve İngiltere taraflarında serbest olarak devlet ve mezhepleri hakkında türlü şeyler tab' ettirip bu madde filhakıka ezhân-ı nâsi ifsâd edecek şey olduğundan muzır”dır.” (Rıfat Paşa, 1290b, s. 8).

14 “Halkın ilim ve ahlak cihetiyle terbiyesinin esbâb-ı mukteziyesinin vücuda getirilmesi elzem olduğu misillü, ale'l-umum avâm-ı nâsın dahi, her bir şeyi yani üzerlerine lazım olmayan bazı dekayı bilmeleri bir nev'i serbestiyet ve nihayetinde adem-i itaat gibi mehaziri mucib olabileceğine o makulelerin çok şey dahi öğrenmeleri iktiza etmeyüb yazı okuyub yazmak derecesine kadar tahsilleriyle iktifâ...”(Rıfat Paşa, 1292c, s. 45).

15 “Âmâl-ı hile ise bu suret-i fâsidede dahi onların maharet-i mu'tâdeli ziyade olduğundan...” (Rıfat Paşa, 1291i, s.24).

göstermektedirler.¹⁶ Adeta Türk tarihinde, bilhassa Selçuklu ve Osmanlı Türkiye'sinde bu kavramların bilinmediğini ima etmektedirler. Irk, renk, dil, din, cinsiyet farklılığı gözetmeksizin insanı, halkı ve adaleti söylemlerinin merkezine alan Bilge Kağan, Ahmed Yesevî, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram Veli, Şeyh Edebali, Mimar Sinan, Kâtib Çelebi, İtrî gibi nice düşünür, şair, ârif ve sanatkârı yetiştiren bir kültürden Sadık Rıfat'ın haberdar olmadığı izlenimini vermektedirler. Böyle bir yaklaşıma göre, yani, bazı görüşlerinin Avrupalı görüşlerle örtüşüyor olmasından yola çıkarak, çağdaş sosyolojinin öncülerinden Pierre Bourdieu'nun (1930-2002) kültürel sermayeler kuramını; toplumsal itibar, güzel ahlak, meslekî beceriler, sanat gibi nitelikleri birer sermaye olarak tanımlayan Sadık Rıfat'tan (Rıfat Paşa, 1263, s. 4, 5, 6; 1273, s. 6, 51) yararlanarak geliştirdiğini iddia etmek mi gerekir?

Kameralizm ve Rıfat Paşa ilişkisini tartışan Ahmet Sönmez ise, Sadık Rıfat'ın bazı görüşlerinin kameralizme ancak yüzeysel benzediği, kameralizmin Osmanlı iktisadi düşüncesine onun vasıtasıyla girdiği ihtimalinin zayıf olduğu kanaatine varmıştır. Ancak bu görüşüne karşın Sönmez, devletin tebaanın refah ve mutluluğunu sağlamakla yükümlü olduğuna dair görüşlerinin Aristo vasıtasıyla İslam düşüncesine sızan anlayışa dayandığını, zira sağlam bir İslami eğitim alması sayesinde bu fikirlere zaten sahip olduğunu ileri sürmektedir (akt. Akan, 2013, s. 293, 302).

Oysaki Aristo'nun İslam düşüncesine etkisinden çok önce Yusuf Has Hacib, Nizamülmülk gibi devlet adamları ve âlimler tebaanın adalet ve hakkaniyet üzere yönetilmesinin devletin varlık sebebi olduğunu telkin ediyorlardı. Kaldı ki, Sönmez'in kanaatine göre Aristo felsefesiyle ilişkili görüşlerinden dolayı Farabî gibi Müslüman düşünürleri kıyasıya eleştiren Gazalî'nin de adalete dair telkinlerini Aristo etkisine bağlamak mı gerekir? Bu tür zoraki çıkarımlar bir tarafa, Hz. Âdem'den Hz. Peygambere kadar bütün İslam peygamberlerinin tevhid inancını tebliğ ederken insanların hayatın her alanında adalet ve itidal üzere davranmalarını bildirdikleri izahıtan varestedir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde adalet, itidal, her hususta aşırılıklardan kaçınma sıklıkla duyurulmaktadır.

Yüksek lisans tezini "*A Tanzimat Intellectual: Sadık Rıfat Paşa's Economic Thoughts*" başlığı altında Sadık Rıfat'ın iktisadi düşünceleri üzerine yapan Seriyye Akan ise, bir bildirisinde, ihtiyatlı değerlendirmesiyle Sadık Rıfat'ın Osmanlı nasihatname geleneğini sürdürerek görüşlerini ifade ettiğini

16 Batının zenginliğinin en önemli kaynaklarından olan sömürgecilğe Rıfat Paşa'nın değinmemesini, görüşlerini Batılı kaynaklara bağlayanların eleştirmemeleri ise calib-i dikkattir.

belirtmekte, ancak iktisadi düşüncelerine temel teşkil eden zihniyetinin çok büyük ölçüde Avrupa'yı referans alarak işlediğini, kameralizmin tesirinde kaldığını söylemektedir (Akan, 2013, ss. 294-295, 297-298). Ancak Akan, Mardin'in Sadık Rıfat'ın görüşlerini kameralizme bağlamasını eleştirirken 1830'larda kameralizmin Avrupa'da iflas ettiğini kaydetmesine rağmen; Sadık Rıfat'ın Osmanlı Devleti'nin vergilendirme sorununa dair gelir seviyesine orantılı olarak vergi alınmasında Avrupa'yı referans aldığı, adil bir vergi düzeni kurulmasına dair görüşlerinin kameralist politikalara çok benzediğini ileri sürmektedir (Akan, 2013, s. 294, 298, 302).

Rahime Öztürk de Paşa'nın iktisadi görüşlerini kameralizme bağlasa da, özellikle vergi düzenine dair görüşünün dayanağını İslam devletinin ilk dönemlerinin hukukçularından olan Ebu Yusuf'la ilişkilendirmektedir. Sadık Rıfat'ın adil bir vergi düzenine dair görüşü; Abbasiler Devleti'nde kadılık yapan, Halife Harun Reşid'in (763-809) takdirini kazanan, Ebu Hanife'nin öğrencisi ve İslam hukukunda maliye konusunda yazılan en önemli eserlerden olan *Kitâbü'l-Harac*'ın yazarı Ebu Yusuf'un (ö. 798) (Öğüt, 1994) ısrarla vurguladığı, vergilerin halkın gelir seviyesine göre tanzim edilmesi ilkesini yansıtmaktadır (Öztürk, 2020, s. 360).

Sadık Rıfat'ın “ekonomik ve sosyal bozuklukların nedenlerinin esas olarak devlet adamlarında aranması gerektiğini ısrarla vurgulaması, kişiye iş bulunması yerine atamalarda liyakat ve ehliyetin esas alınmasının altını çizmesi de yine *Kitâbü'l-Harac*'da adalet ilkesi üzerinde ısrarla duran Ebu Yusuf'u hatırlatmaktadır. Bu itibarla Sadık Rıfat Paşa'nın yönetim anlayışında İslam devletinin ilk yıllarındaki uygulama ve tavsiyelere dikkat ettiği görülmektedir” (Öztürk, 2020, ss. 360-361). Dahası, Sadık Rıfat'ın görüşlerinin üslup ve içerik olarak oldukça benzediği, Defterdar Sarı Mehmed Paşa da aynı mevzularda dikkat çekmişti.

“*Economic and Moral Organization of the Ottoman Society in the Tanzimat Period: Sadık Rıfat Paşa's Ahlak Risalesi*” başlıklı yüksek lisans çalışmasında Kerem Ünüvar, Sadık Rıfat'ın görüşlerini toplumsal bir proje olarak sunmasını ahlâki değerler ile iktisadî değerler arasında bağ kurarak yaptığını belirtmektedir (Ünüvar, 2004). Ünüvar, Sadık Rıfat'ın iktisadî görüşlerini kameralizmle ilişkilendirmesinin yanında, iktisadî ideolojilere aşinalığının kitabî kaynaklardan değil, gözlemleriyle sınırlı olduğunu, bu yüzden liberalizmden veya kameralizmden ziyade devlet anlayışının Osmanlı geleneğinin devamı niteliğinde olduğunu belirtmektedir. Ünüvar bu kanaatini, Sadık Rıfat'ın herhangi bir metne atıfta bulunma ihtiyacı duymadan görüşlerini, şifâhî veya idari olarak aktarılan Osmanlı geleneğine mensubiyetine bağlamaktadır (Ünüvar, 2004, ss. 17-18). Ünüvar, Rıfat

Paşa'nın görüşlerini, Osmanlı-İslam adalet anlayışıyla bağlantılı olduğunu açık bir dille ortaya koyduğunu, aynı anlayışla sorunları tanımladığını, çöküş hâlindeki Osmanlı ekonomisinin klasik Osmanlı ekonomi-politik anlayışı içinde yeniden düzenlenmesini önerdiğini de kaydetmektedir (Ünüvar, 2004, ss. 12-13, 25, 26).

Türk iktisat tarihi üzerine çalışmalarıyla öne çıkan Ahmet Güner Sayar ise, Rıfat Paşa'nın iktisadî hayatta devletle birlikte bireye de görevler düştüğü ve devletin Avrupa'nın maddî standartlarına erişmesiyle beka sorununu aşabileceği şeklindeki görüşlerinin Batılı izler taşıdığı kanaatinde. Yine Sayar'a göre İslam ve Osmanlı-Türk düşüncesini yansıtan adalet anlayışı İslam iktisadî ile Batılı fikirlerin bir terkibi olup, herhangi bir iktisadî düşüncenin takipçisi değildir. Ekonomik yapıyı sanayi çağının gereklerine göre rasyonelleştirme çabasıdır. Bilhassa sikkenin ayarıyla/paranın değeriyle oynanmaması gibi iktisadî görüşleri İslam iktisadının etkisindedir (Sayar, 1986, ss. 220-221, 225, 231, 423). Nitekim Osmanlı siyasi düşüncesinde halkı velinimet olarak gören anlayış gereği Sadık Rıfat, II. Mahmud'un, 1828-1829 yıllarında Rusya ile olan savaşta "sikke taşıyla" savaşı finanse etmesiyle ortaya çıkan ağır mali yükü vergilerle halka ödetmesinin, barış zamanlarında da uygulanması ihtimalinden dolayı sahil sikke ayarını savunmaktadır (Öztürk, 2020, s. 358, 359).

Sadık Rıfat'ın tefekkürü, toplum meselelerine yaklaşımı ve çözüm önerileri hakkındaki kanaatini; "*Rıfat Paşa'nın temel düşünceleri, tamamen an'anevî İslâm düşüncesinin çerçevesi içindedir.*" (Meriç, 1978, s. 274) cümlesiyle dile getiren Cemil Meriç, aynı kanaatini II. Abdülhamid'in sadrazamlarından "*İslâm an'anesine gönülden bağlı*" dediği Tunuslu Hayreddin Paşa üzerinden de paylaşmaktadır. Bir müddet Fransa'da kalan ve Fransızca öğrenen, Gazalî, İbn-i Haldun, Maverdî gibi birçok İslâm düşünürünün eserlerini okuyan Tunuslu Hayreddin Paşa ile Sadık Rıfat Paşa'yı aynı zincirin halkaları arasında saymaktadır (Meriç, 1978, ss. 275-291). Yine Meriç'e göre Sadık Rıfat ile diplomasideki hocalarından sayılan Avusturya Başbakanı Metternich arasında, Fransız ihtilali gibi olaylara yaklaşımlarında, çağcıl değişim programlarının yeni toplumsal kaoslara sebebiyet vermeden itidal üzere yapılması konusunda fikir birliği vardı, yakın arkadaşlarından Cevdet Paşa ile de Batı karşısında aynı tavra sahiptiler:

"Hakikat şu ki, Sadık Rıfat'la Metternich arasında bir ruh akrabalığı vardı. Temkinliyidiler; dârendişdiler; muhafazakârdılar. Batı karşısında aynı vakur; aynı ihtiyatkâr; aynı şüpheli davranışı daha sonra Cevdet Paşa'da da bulmuyor muyuz? ... gerek mizac gerek terbiye bakımından emin birer

devlet adamıdır. Avrupa dili bilmezler, yani yabancılaşmamışlardır.” (Meriç, 1978, s. 274).¹⁷

Rıfat Paşa'nın tefekkürünün kaynakları arasında Türk-İslam düşünürlerinin yanında Metternich'in de bulunması, iddia edildiğinin aksine, Batılı teorilerin taşıyıcısı olmadığını teyit etmektedir. Zira Metternich'in tavsiyeleri ve ikazları değişimin Türk toplumunun kadim değerlerini ve devlet anlayışını aşındırmadan yapılması üzerinedir. Bu hususta 1839 ve 1841'de İstanbul'a gönderdiği mektup ve telgrafında II. Mahmud'u ve Mustafa Reşid Paşa'yı eleştirmektedir. Metternich'e göre kendine has bir medeniyete ve kültüre dayanan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yı taklit etmesi yarardan çok zarar vericidir (Bilsel, 1940, s. 667). Toplumun değerlerine uymayan başka bir kültürün değerlerini taşıyan değişim projelerini tatbik etmek, devleti dayandığı temellerine kadar yıkmak demektir. Nitekim Sultan Mahmud bu konuda hata yapmıştır. Şekli ıslahata önem vermiştir. Millî üsluba uygun yapıldığında faydalı olabilecek reformları, Avrupaî tarzda yaparak netice elde edememiştir. Osmanlı Devleti yükselmesinin dayanaklarını, “kendi öz mevcudiyetinin esaslarında aramalıdır.” Bir ülkede yararlı sonuçlar veren bir ıslahat başka ülkede yıkıcı olabileceğinden, en iyi ıslahat da tatbik edilecek ülkenin ahlakına, maddî ve manevî ihtiyaçlarına uygun olanıdır. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu, yapılacak ıslahatın millî örf ve an'änenin ruhuna uygun olmasıyla mümkündür. Batı medeniyetinden Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarına uygun hususlar bulunup alınmalıdır. Yalnız bunlar Fransız, İngiliz, Rus veya Avusturyavari tatbik edilmemeli, kendi kültürüyle çatışmadan gerçekleştirilmelidir. Çünkü bir binanın sağlamlığı temellerinin aynı özellikte olmasına bağlıdır. Dolayısıyla sosyal ve siyasî kurumlar ile temelleri arasında zıtlık bulunmamalıdır (Timur, 1940, ss. 703-708).

Metternich, Osmanlı'nın âdetlerine ve hayat tarzına uygun olmayan bir idare şeklini kurmak için mevcut yapısını yıkmamasını, Avrupa medeniyetinden kanun ve nizamlarına uymayan kanunları almamasını da tavsiye etmektedir. Zira yine ona göre, Batı ülkelerinin kanunları; Hristiyanlığa dayandığından Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturan usul ve esasları işlevsiz hâle getirir. Bu itibarla Türkler Avrupalılaştırma yerine “Türk” kalmalı, Hristiyan tebaasının da emniyetini tam olarak sağlamalıdır (Engelhardt, 1328; ss. 49-51).

17 Meriç'in ‘yabancı dil bilmedikleri’ ifadesiyle, herhalde ileri seviyede birden fazla Avrupa dillerini bilmediklerini kastetmiş olsa gerektir. Zira dört kez hariciye nazırlığı, iki dönem Viyana büyükelçiliği yapan hem Rıfat Paşa (Zorlu, 2024, s. 238-240) hem de Cevdet Paşa ileri derecede olmasa da Fransızca biliyorlardı (Halaçoğlu & Aydın, 1993, s. 444, 445). Tanpınar da Rıfat Paşa için, “*Batı’da tahsil görmeyen ve bu bakımdan tamamen yerli olan*” (Tanpınar, 1956, s. 92) değerlendirmesiyle, muhtemelen yerli kaynaklar üzerinden fikir yürüttüğüne işaret etmektedir.

Diplomasideki hocalarından sayılan Metternich ile sürekli fikir alışverişinde bulunan Sadık Rıfat da, ülkesinde topyekûn bir değişimi yıkıcı görmekte, Berkes'in iddia ettiği gibi bir sistemden başka bir sisteme topyekûn bir değişimi “eski konak” metaforu ile reddetmektedir.¹⁸ Zira Rıfat Paşa'ya göre zamanında tamir edilmeyerek oldukça eskiyen bir konağı, temelden yıkip yeniden yapmak yerine, devrin teknolojisiyle ve malzemeleriyle tamir ederek eski görkemli ve sağlam hâline getirmek nasıl mümkünse, Osmanlı İmparatorluğu da devrin gereklerine ve imkânlarına göre yeniden yapılandırılarak eski gücüne, ülkenin bütünlüğünü ve halkın refahını sağlayacak donanımına kavuşturulabilir (Rıfat Paşa, 1292c, ss. 36, 37).

Dolayısıyla Sadık Rıfat'ın çağın icap ettirdiği değişime dair görüşleri, Avrupa'da bütün toplumsal yapıları temelden yıkan liberal akımların aksine, Türk toplumunun değerlerine ve Türk devlet anlayışına dayanmaktadır. Bugün Gazze'de yürütülen soykırımda olduğu üzere liberalizm gibi Batılı ideolojilerin, sorun ve rakip olarak gördükleri Batı dışı toplumları ve medeniyetleri saf dışı etmek için tercih ettikleri çözüm, “imha” etmek iken, Sadık Rıfat ihtilallerle, devrimlerle yapılacak yenilenmeyi yıkıcı görmektedir. Nitekim inkılap kavramı yerine ıslahat kavramını tercih etmekte, mevcut sistemi ıslah ederek yeniden yapılanmayı savunmaktadır. Yıkarak-imha ederek, temelleri farklı nitelikteki bir kurumu veya sistemi, zıt bir sistemin tarzına zoraki büründürmenin felaket getireceğini öngörerek, temellerinin sağlamlığından emin olduğu devletin, adalet temelinde çağcıl bir “tadil ve tamir” ile sorunlarını aşabileceğini savunmaktadır. Sadık Rıfat'ın sürekliliğine katkı sağladığı Türk-İslam düşüncesinde ise kesin çözüm: hakkaniyet, adalet, zalimin hakkından gelmek, mazlum ve mağdurun hakkını temin etmektir. Bu bağlamda Rıfat Paşa sadece kendi milleti için değil, “kâffe-i ibâdullah”, yani tüm insanlığın huzur ve refahını öngörerek Türk devlet telakkisinin nizam-ı âlem anlayışına da göndermede bulunmaktadır.

Sadık Rıfat'a göre toplum ve dünyanın gidişatı daima aynı hâlde durmaz, her zaman değişik tavrılara ve yeni durumlara geçer (Rıfat Paşa, 1293, s. 42). İnsanların ihtiyaçları devirden devire değiştiği gibi, mizaçları, ahlak ve alışkanlıkları da değişikliğe uğradığından usul ve kanunlarda, kısacası devletin idaresinde, içinde bulunduğu şartlara göre gerekli değişimin yapılması şarttır (Rıfat Paşa, 1291a, s. 23; Rıfat Paşa, 1291b, s. 19). Nitekim zaman zaman bazı vukuat sebebiyle zayıflayan Devlet-i Aliyye, alınan tedbirlerle yenilenerek

18 “Düvel-i Avrupa ekseri mazbut ve muntazam bir hâne ve Devlet-i Aliyye dahi ebniye-i âliye ve müştemilât-ı kesireyi câmi”, fakat biraz tamire muhtaç olmuş, mevkiî memdûh bir konak gibi olarak tamirat-ı lazimesine sahibi muktedir ve masarifât-ı lazimesinin ifasına varidatı kâfi ve emr-i tamiratında hüddamı dahi kullanmağa kâbil ve müstaidir...” (Rıfat Paşa, 1292c, s. 36).

hayatini devam ettirmiştir (Rıfat Paşa, 1292a, s. 2). Ancak her devlet; kültürü, konumu ve halkı itibarıyla birbirine benzemediğinden kendine has hukukunu muhafaza etmelidir (Rıfat Paşa, 1292a, s. 14). Yenilenecek düzenlemeler ve kanunlarda, kamunun menfaati ve adalet gözetilmeli, değişim programının halkın manevi değerleriyle uyumlu olmasına, tepeden aniden ve cebren değil, tedricen gerçekleştirilmesine dikkat edilmelidir (Rıfat Paşa, 1293, ss. 45-46).

Sonuç

Pek çok Türk yazarı tarafından her şeyin en iyisinin, makulünün, doğrusunun ölçüsü olarak Avrupa alındığından olsa gerek, Sadık Rıfat'ın akla ve bilime uygun, tutarlı ve çağcıl her görüşü, onun görüşleri üzerinde çalışanlar tarafından Batı düşüncesine bağlanmaktadır. Sadık Rıfat'ın, can, mal, insan haysiyeti ve itibar emniyeti, din özgürlüğü gibi temel insan haklarını, gelire göre adil bir vergi düzeninin kurulmasını savunmasından yola çıkılarak, bu kavramları sloganlaştıran ve bu tür sloganlarla sömürgecilik gibi zulümlerini perdeleyen liberalizm gibi Batılı ideolojileri referans aldığı, özellikle *Avrupa'nın Abvaline Dair Risalesi*'ne atıf yapılarak, ileri sürülmektedir. Oysaki Sadık Rıfat, Viyana büyükelçilikleri sırasında dikkatli gözlemleriyle tasvir ettiği Avrupa medeniyeti karşısında temkinli ve vakur bir tavır sergilemektedir. Gerek en çok öne çıkarılan mezkûr risalesinde gerekse *İtalya Seyahatnamesi* ve birçok yazısında Avusturya gibi dönemin Avrupa'sının güçlü devletlerinde hâkim kılınan merkezi yönetimi, eğitimin yaygın hale getirilmesini, bilimsel araştırmaya önem verilmesini, kanun hakimiyetini, iktisadi gelişmişliğini ve bu kapsamda özel girişimin teşvik edildiğini temkinli ve dikkatli bir dille tahlil ve tasvir etmektedir. Bilhassa *İtalya Seyahatnamesi*'nde kıyaslamalarda bulunmakta, Avrupa kentlerinin bazılarını pek güzel ve mamur bulsa da harap vaziyette ve bakımsız olan taraflarını da kaydetmekte, İstanbul'un Avrupa kentleriyle kıyaslanmayacak kadar çok daha güzel olduğunu belirtmektedir. Birçok devlet ricali veya diplomat Avrupa'da görev almak için can atarken o, vatan özlemiyle bir an evvel vatanına kavuşmak istemekte, Avrupa'ya kompleksli ve hayranlık duygularıyla bakmamakta, ciddi bir devlet adamı ve mütefekkir tavrı sergilemektedir (Zorlu, 2024, s. 134).

Çağdaş olan Mustafa Sami *Avrupa Risalesi*'nde ve daha birçok sefaretname ve seyahatname yazarı Avrupa'da gördüklerini şaşkınlık ve hayranlıkla anlatırken (Mustafa Sami, 1840), Sadık Rıfat tasvirle yetinmiş, Avrupalıların fütursuz basın özgürlüğünü, basında din ve diyanetlerini tahkir etmelerini eleştirmekten de kaçınmamıştır.

Sadık Rifat'ın, görüşlerinin kaynağının Batılı ideolojiler olduğunu ileri sürenler, Paşa'nın özellikle, *"Halk devlet için değil, devlet halk içindir"* anlayışını delil olarak göstermektedirler. Batı medeniyetine dair tespit ve tahlillerinin asıl kaynağı gözlemleri iken, çocukluğundan beri Türk devlet telakkisine ilişkin eserleri okuyarak yetişen, eğitimi sürecinde ilgili dersleri alan Sadık Rifat sanki ilk defa devletin varlık sebebinin halk olduğunu Avrupa'da görmüş gibi sunulmaktadır. Oysaki Rifat Paşa'nın; *"Efrâd-ı ibâd ve bunca bilâd yalnız devletler için halk ve icâd olunmayub, belki hikmet-i bâlîga-i Hazret-i Mâlikü'l-mülk iktizasınca bunca hükümdârân-ı cihan, ancak hıfz-ı ibâd ve imâr-ı bilâda hâmi ve nazır olmak üzere nâil-i lutf-ı Yezdan olduklarından..."* (Rifat Paşa, 1290b, ss. 4-5) ifadesiyle devletin varlık sebebine dair vurgusu; kadim Türk devlet telakkisinin hâdim (halkın hizmetçisi) ve hâmi (halkın koruyucusu) ilkelerinin (Taşdelen, 1997, s. 65) güncel ifadesidir. Nitekim Şeyh Edebali de (ö. 1326), Osman Gazi'ye; *"Oğul, insanı yaşat ki devlet yaşasın"* uyarısıyla Türk siyasi düşüncesinde devletin halkı için var olduğu, olması gerektiğini telkin etmişti. Türk devlet telakkisinin ırk, renk, din ve dil farkı gözetmeksizin *"insanı"* merkeze alan, insanın ve toplumun memnuniyetini ve refahını önceleyen âdil ve kerîm bir devlet ve yönetim anlayışını vurgulamıştı (Üçhöyük, 2018, s. 7). Dolayısıyla *"insanı yaşat ki devlet yaşasın"* veya *"devlet milletin hizmetkârıdır"* gibi ifadelerle Türk devlet anlayışında insan merkeze alınmakta, bireysel hakların ve bireye sunulabilecek hizmetlerin önemine işaret edilmektedir (Çeliköz, 2018, s. 2240).

Sadık Rifat, tefekküründe şüphesiz Avrupa düşüncesinden yararlanmıştır. Bu son derece tabii bir durumdur. Medeniyetler de birbirinden etkilenerek geliştiği gibi, mütefekkirlerin de entelektüel çabalarında farklı düşünce akımları ve kavramlardan yararlanmadan veya birbirlerini eleştirmeden, tefekkür potansiyellerinin gelişmeyeceği açıktır. Bununla birlikte her mütefekkir birçok farklı veya birbiriyle çatışan düşünce akımlarına açık olsalar da tefekkürlerinde ve tezlerinde bir kalkış noktası, tabir caizse, tefekkür pergellerinin bir sabitesi vardır. Nitekim Sadık Rifat kendi kültürel değerlerini ve toplumsal nizamını aşındırmayacak şekilde farklı medeniyetlerden yararlanmanın gereğini de kendi değerleri üzerinden, *Zeyl-i Risale-i Ahlak*'da, örneğin *"İlim Çin'de olsa alınmaz"* hadisi ile dile getirdi¹⁹:

19 *"Mamûriyet-i mülk ve memleket kesret-i nüfus ve ziraat ve sanat ve sermaye ve ticaret ve ahalice sa'y ve gayret ile hâsıl olur ise de bu dahi akıl ve ilme menut ve muhtaç olmağla tahsil-i malumata ikdam etmelidir. İşte bu şeylere şu iklim ve memlekete ve bu kavim ve millete münhasır denmeyerek, kâffesine insan işi nazarıyla bakılarak esbâb-ı ishsâline gayret eylemelidir. Zira "Utlubu'l-ilm velev bi's-Sin" buyrulmuştur. "İlmi tahsile çalış, Çin'de ise var ara bul." mısraı, bu kelam-ı vahy-i itisamın tercümesi olabilir. Zira bu misillü teshilât, teksir-i münasebat-ı milliye ve tevfir ve tezyid-i ticaret ve mamûriyet-i mülkiyei mucib olmaktadır..."* (Rifat Paşa, 1273, s. 14-15).

‘İnsan, bunca icatları Allah’ın ihsan ettiği liyakat ve kabiliyetiyle ilim, fen ve sanatları tahsil ederek gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla herhangi millete ve ülkeye mahsus olmayan bu gelişmelerin tümüne ‘insan işi nazarıyla bakılarak’, halkımız da ‘İlim Çin’de de olsa almız’ hadisi gereği işlerinde, üretimde ancak aklı ve ilmi esas alarak ülkesini kalkındırabilir.’ (Rıfat Paşa, 1273, ss. 14-15, 52-55).

Ülkenin kalkınma meselesini dahi ahlakî bir sorumluluk olarak gören Sadık Rıfat, vatanseverliği de ahlakî bir sıfat olarak görmekte, vatanseverliğin işini en iyi şekilde yapmak, her şeyi devletten beklememek, sanayi, ziraat, sanat ve ticaretle uğraşarak sermaye ve servet biriktirmek suretiyle vatanın kalkınmasına katkı sağlamak olduğunu vurgulamaktadır.²⁰ Bu bağlamda Sadık Rıfat’ın daha yirmi yaşına girmeden fikirlerini serdetmeye başladığı ilk eseri *Rusya Muharebesi Tarihi*’nden vefatına yakın yazdığı siyasetnamesi *İdâre-i Hükümetin Bazı Kavaid-i Esasîyesi, Zeyl-i Risâle-i Ahlâk, Kelimât-ı Nushîyye*’ne kadar Türkçe düşündü, yani Türk-İslam devlet telakkisinin kavramlarıyla düşündü.

Sadık Rıfat, bürokratik, siyasi ve iktisadi ahlakın çöktüğü, aynı çöküşün halkta da söz konusu olduğu, yönetimde adalet hassasiyetinin aşındığı bir toplumsal yapıda yapılacak sosyo-ekonomik kalkınma girişimlerinin faydadan ziyade, yıkım getirdiğine Tanzimat reformlarının uygulanma sürecinde tanık oldu. Bu yüzden Tanzimat Fermanı’nın temel ilkelerini savunmasına rağmen, uygulanma şekline, başta İngiltere olmak üzere Avrupa’nın arzuladığı şekilde uygulanmasına muhalefet etti ve bu nedenle defalarca hükümetten uzaklaştırıldı. Bu itibarla ıslahatların, kalkınma projelerinin mutlaka adil ve ahlakî ilkeler istikametinde yürütülmesini, başta devlet başkanından en küçük kadrodaki memurlara kadar kamu görevlilerinin; vefa, sadakat, vatan sevgisi, kanaatkârlık, tevazu, dürüstlük, her şeyde itidalli/ölçülü olmak gibi ahlakî değerlerle mücehhez ve kamu hakkının her şeyden önce geldiği hassasiyetine sahip olmalarıyla mümkün olabileceğini öngördü. Maalesef dünyanın birçok ülkesinde ve dahi ülkemizde son dönemlerde iktisadi ve teknolojik kalkınma hızla sağlanırken bürokrasi, siyaset ve iş ahlakının çürüdüğüne, cinayetlerle ve intiharlarla sonuçlanan aile içi sorunlar dolayısıyla halk tabakalarında da ahlakî aşınmanın yaygın hâle geldiğine dair tartışmalar

20 “Her hâlde sıdk ve istikametine tağayyür germeyerek devlet ve vatan ve millenei muhabbet-i daimesi olarak elinden ve dilinden geldiği velhâsıl mütehammil ve muktedir olduğu kadar devlet ve milletin her türlü istihsal-i saadet-hâline leyl ü nehar sa’y ü gayret eylemelidir. Çünkü devlet ve milletçe hizmet ve memuriyetlerde bulunacak zatlarda sıfat ve ahlak ve âdâpça en ibtida bulunması lazım [6] olan dirayet ve zekâvet ve iffet ve emanet ve sıdk ve istikamet ve adl ve insaf ve vakar ve temkîn ve sebat ve metanet ve hilm ve hamiyet ve kerem ve merhamet ve ulüvv-i himmet ve mürüvvet ve insaniyet gibi büyük adam olmaklığa şayan olan ahlâk-ı hasenedir...” (Rıfat Paşa, 1273, s. 6-7).

gündemden düşmüyor, artık, “bize ne oldu” sorusu sorulmadan edilemiyor. Bu itibarla Sadık Rıfat adaletin dahi ahlakî değerlere ve erdemlere bağlı olduğundan, sağlıklı bir kalkınmanın her şeyden önce; mühendisinden doktoruna, öğretmeninden, bankacısına, gazetecisinden esnaf ve tüccarına, müteahhidinden her kademedeki memuruna, ebeveynlerden çocuklara kadar tüm toplumsal kesimlerin ahlaki faziletlerle donanımlı olmasını ve ahlak üzere işlerini ve görevlerini icra etmesinin şart olduğunun altını defalarca çizdi. Böylesi öngörüsünden dolayı geleceğin toplumunun bireyleri ve kimisi idarecileri olacak çocuklar için uzun yıllar okullarda okutulan *Ahlak Risalesini* yazdı. Bu konudaki birkaç cümlesi onun tefekkürünün kaynağına dair önemli işaretler vermektedir:

“Bundan sonra bilinmesi elzem olan husyaların beyanına başlayalım.

Cümlemizi ve bu cihani yoktan var edip yaratan ancak Allah azimü’ş-şandır. Yediğimiz ve içtiğimiz nimetleri ihsan eden Hâlıkımız olmakla gece ve gündüz zat-ı pâkine ubûdiyet ve nimetlerine şükretmek ve ondan korkup kötü işleri işlememek ve daima iyilik etmek üzerimize dince ve akulca farzdır.” (Rıfat Paşa, 1273, ss. 7-8).

Tanzimat reformlarının kişisel hırslara ve ecnebilerin çıkarlarına alet edilmesi, toplumsal muhalefetin dikkate alınmaması üzerine, yine sorunun kaynağında ahlaki çürümenin bulunduğu kanaatiyle yetişkin bireyler, bilhassa devlet adamları ve kamu görevlilerine yönelik yazdığı *Zeyl-i Risale-i Ahlak*’ında; değişim programlarının, islahatların iktisadi ve sosyal nizamı alt-üst etmeden, yabancıların çıkarlarına alet etmeden uygulanmasının ahlaklı bireyler ve görevliler sayesinde mümkün olduğunu, atf yapmadığı Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve diğer bazı sahabeye ait özlü tavsiyelerle teyit etti (Aydın & Büyüközkar, 2021). Hz. Adem’den beri insanoğlunun Allah’ın bahşettiği kabiliyetleriyle pek çok icat gerçekleştirdiğini, son yüzyılda çok daha fazla icadın da bu sayede yapıldığını vurgulamaktadır (Rıfat Paşa, 1273, s. 13). Yine yetişkinler için, kuvvetle muhtemel *Zeyl-i Risale-i Ahlak*’ından sonra yazdığı son eserlerinden *Kelîmât-ı Nushîyye ve Müselleme*’sinde daha çok devlet adamlarına ve memurlara İslam ahlakî ile sadakat, hakkaniyet, tevazu, kanaatkârlık, tamahkârlık gibi mevzularda öğütler verdi (Rıfat Paşa, 1275, ss. 2-34).

İslam Hukukunda mürtetlerin idamına dair hükmün kaldırılmasını tehditle isteyen ve bu meselede resmi taahhüt verilmesinde ısrar eden İngiltere’nin İstanbul büyükelçisi Lord Canning’e Hariciye Nazırı olarak verdiği cevap da calib-i dikkattir:

“Siyasî meselelerde Avrupa'nın nasihatlerini daima güzellikle karşılırsınız, fakat dinî işlerde tam istiklalimizi muhafaza etmeğe muhtaç ve mecburuz. Din, bizim kanunlarımızın esası, hükümetimizin medâr-ı istinadıdır. Bizim gibi, padişah bile bu esasa dokunamaz. Vicdanınızı yaralayan muameleleri men edebilirsiniz ve bunu size mahremane surette vaad ve temin eyleriz; lakin şer'î hükümlerden birini fesh ve ilga eder yolda bizden bir emirname istemeyin, hükümetimizin temelini kazmak, tahrip etmek demektir; tebaamızdan itaat duygusunu kaldırmak, Osmanlı Devleti'ni sükûn ve rahata muhtaç olduğu iddiasıyla karmakarışık etmektir.” (Engelhardt, 2017, s. 124).

Başta II. Mahmud olmak üzere devlet erkânı ve halk, 1828-1829 yıllarında Rusya ile girilen savaştaki büyük kayıplar karşısında derin bir teessür ve karamsarlık yaşarken, Sadık Rıfat'ın, henüz daha 22 yaşında iken 1829'da yazdığı mezkûr savaşa dair *Rusya Muhaberesi Tarihi* adlı eserinde, yetkin bir devlet adamı gibi ümitsizliğe düşülmemesini, felaketlerden ders çıkarılarak alınacak tedbirlerle devletin toparlanacağını Hz. Peygamber üzerinden anlatması, yetiştiği kültürel ve fikrî iklime, tefekkürünün kaynaklarına doğrudan işaret etmektedir:

‘Milletlerin tarihinde çalkantılar, iniş ve çıkışlar olur. Ancak, “her zorlukla beraber bir kolaylık vardır”, (İnşirah, 6) ayet-i kerimesinin gösterdiği üzere, Hz. Peygamber onca zorlukları sürekli sabır, sebat ve mücadele ile aştı, sonunda zafere erişti, düşmanları merhamet dilemek zorunda kaldı. “Sizin kötü gördüğünüz bir şey, sizin için hayırlı olabilir” (Bakara, 216) ayetinin işaret ettiği üzere, her yenilgiden sonra bir zaferin geleceğinden, bazen felaketlerin milletin ve devletin yenilenmesine, daha güçlü hâle gelmesini sağlayacak girişimlerin başlatılmasına vesile olabileceğinden ümit kesilmemelidir. Felaketlerden ders çıkarılarak, alınacak tedbir ve çalışmalarla zorluklar aşılacaktır.’ (Rıfat Paşa, 1290a, ss. 8-10).

Felaketler karşısında ümidini yitirmeyen Sadık Rıfat, çağın icaplarını dikkate alarak sürekli çalışıp hazırlıklı olmanın gereğinde de Hz. Peygamberin mücadelesini referans almaktadır:

‘Cenabı Hakk'ın Hz. Peygambere, dilerse düşmanlarını yok edeceği vaadine rağmen, Hz. Peygamber ve ashabı, düşmanlarıyla mücadele ettiler, türlü türlü eziyetlere/zorluklara maruz kaldılar, ancak gereken hazırlıkları yaparak muzaffer oldular, yeri geldiğinde sulh yaptılar, düşmanlarına bile şefkat gösterdiler. Bu itibarla devlet ve milletin içinde bulunduğu zorluklardan ve tehlikelerden kurtulması için sebeplere sarılmalıdır; çağın ortaya çıkardığı zorluklar ve tehditler, yine çağın icap ettirdiği şekilde

devleti yenileyerek, çağcıl tedbirler olarak aşılacaktır.' (Zorlu, 2024, s. 87; Rıfat Paşa, 1290a, s. 9).

Ömrünün kemale erdiği döneminde yazdığı ve tefekkürünü daha da billurlaştırdığı son eseri olan *İdâre-i Hükümetin Bazı Kavaid-i Esasîyesi*'nde Türk-İslam devlet ve toplum örgütlenmesini ifade eden *daire-i adliye* sistemini öne çıkardı. Bu suretle *daire-i adliye* sistemi ile hem Türk-İslam düşüncesine süreklilik kazandırdı hem de zaruri gördüğü, devrin koşullarına ve ihtiyaçlarına cevap verecek yenileşmenin; ancak adalet, itidal ve ahlak ilkeleri temelinde, halkın değerleriyle uyumlu şekilde gerçekleştirilmesiyle sağlıklı ve başarılı neticeler alınabileceğini ikaz etti. Adeta devletin bir dini olacaksa bu dinin "adalet" olması gerektiğine dikkat çekti.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, E. (2001). "Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Meselesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.4, s.123-134.
- Akşin, S. (1993). "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınevi, C.3, s.73-188
- Akan, S. (2023). "Sadık Rifat Paşa'nın İktisadi Düşüncelerinde Süreklilik ve Değişim", *11. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – III*, İstanbul: İlimi Etüdler Derneği (İLEM) Yayını.
- Aydın, M.B. ve Büyüközkara, E. (2021). "Mehmed Sadık Rifat Paşa ve Risâle-i Ahlâk", *Ahlâk Çalışmaları ve Ahlâk Felsefesi Dergisi*, 1/2, s.87-106.
- Berkes, N. (1978). Türkiye'de Çağdaşlaşma: İstanbul Doğu-Batı Yayınları.
- Bilsel, C. (1940). "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, s.661-701.
- Çelik, Y. (2013). "Osmanlıda Toplumsal Yapı ve Değişim", *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1703-1876)*, (Ed. Ali Akyıldız), Anadolu Üniversitesi Yayınları, s.154-175.
- Çeliköz M. & Çeliköz N. (2018). "Türk Eğitim Sisteminde Yer Alan Öğrencilerin Çoklu Zekâ Profilleri: Ortaokul ve Lise Geniş Örneklem Çalışması" *Abi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 3, Aralık, 2018, s.2239-2264.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1969). Devlet Adamlarına Öğütler - Nesâ-yih'ul-Vüzerâ v'el-Ümerâ, (Yay. Haz. H. R. Uğural), Ankara: TTK Yayınları.
- Engelhardt, E. P. (2017). Türkiye ve Tanzimat, (Yay. Haz. E. Kılınç), İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Engelhardt, E. P. (1328). Türkiye ve Tanzimat, (Çev. Ali Reşat), İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- Ercilasun, A.B. (2023). "180 yıl önceden gelen uyarı", <https://millidusunce.com>, 26.08.2023.
- Genç, M. (2000). "İltizam", *DİA*, C.22, s.154-158.
- Halaçoğlu, Y. & Aydın, M.A. (1993). "Cevdet Paşa", *DİA*. C.7, s.443-450.
- İbn-i Haldun (2007). Mukaddime, (Haz. S. Uludağ), C.1, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaplan, Y. (2013). Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Adalet (1550–1650), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Kâtib Çelebi (2010). Devletin Bozulan Düzeninin Yeniden Kurulması İçin Kılavuz - Düstûrül Amel li Islâhi'l-Halel-, (Sad. C. Şeker) *İş Ahlakı Dergisi*, S.2, C. 3, s.124-165.
- Kaya, M. (1995). "Farabî", *DİA*, C. 12, s.145-162.

- “Kitâb-ı Müstetâb”, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, s. 1-40, (Yay. Y. Yücel), TTK. Yay., Ankara, 1988.
- Koçi Bey Risalesi (1972). (Sad. Ahmet Zuhuri Danışman), Milli Eğitim Bakanlığı Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi.
- Lewis, B. (1984). Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara: TTK. Yay.
- Lütfi (1999). Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi I-IV, (Yeni Yazıya Akt. A. Hezarfen), İstanbul: TV. YKY.
- Mardin, Ş. (1996). “Sadık Rıfat Paşa: Yönetim Seviyesinde Yeni Fikirlerin Girişi”, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.191-219.
- Mardin, Ş. (1995). Türkiye’de Toplum ve Siyaset, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1994a). Siyasal ve Sosyal Bilimler, İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1994b). Türk Modernleşmesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (1978). Mağaradakiler, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mustafa Sami (1840). Avrupa Risâlesi, İstanbul: Takvîm-i Vekâyi Matbaası.
- Mütercim Âsım (2015). Âsım Efendi Tarihi, (Haz. Z. Yılmaz), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay, C.1, s.3-740.
- Nizamülmülk (1987). Siyasetnâme, (Çev. N. Bayburtlugil), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Naima (1281). Tarih-i Naima, C.I, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Okumuş, E. (2005). “Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dairesi”, *SBArD* S.5, s. 45-51.
- Okumuş, E. (2006). “İbn Haldûn’un Osmanlı Düşüncesine Etkisi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.15, s.141-185.
- Özvar, E. (1992). “Osmanlı tarihini dönemlendirme meselesi ve Osmanlı nasihat literatürü”, *Divan*, S.2, s.135-151.
- Öğüt, S. (1994). “Ebû Yüsuf”, *DİA*, C.10, s.260-265.
- Öztürk, R. H. (2020). “Osmanlıda Değişim Çabaları ve Mehmet Sadık Rıfat Paşa”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15/1, s.345-366.
- Rıfat Paşa (H.1290a/M.1873). “Rusya Muharebesi Tarihi”, *Müntebahat-ı Âsâr*, İstanbul: Tatyos Dividciyan Matbaası, C.1, s.8-42.
- Rıfat Paşa (1290b/M.1873). “Avrupa’nın Ahvâline Dair”, *Müntebahat-ı Âsâr*, İstanbul: Tatyos Dividciyan Matbaası, C.2, s.2-12.
- Rıfat Paşa (1290c/M.1873). “İtalya Seyahatnamesi”, *Müntebahat-ı Âsâr*, İstanbul: Tatyos Dividciyan Matbaası, C.2, s.14-30.
- Rıfat Paşa (1292a/ M.1875). Müntehabât-ı Âsâr, İstanbul: Ali Bey Matbaası, C.8, s.2-77.
- Rıfat Paşa (1292a/M.1875). “Bazı Islâhâta Dâir Takdim Etmiş Olduğu Bazı Lâyhaları”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Ali Bey Matbaası, C.10, s.2-52.

- Rıfat Paşa (1292b/M.1875). “İslâhâta Dâir Bazı Lâyihaları”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Ali Bey Matbaası, C.9, s.2-80.
- Rıfat Paşa (1292c/M.1875). “1254 Tarihinde ve İbtidaki Sefaretinde Viyana’da Husûl-ı Saadet-i Hâl-i Devlet-i Aliyye Hakkında Kaleme Aldığı Bazı Mütâlaât”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Ali Bey Matbaası, C.8, s.35-49.
- Rıfat Paşa (1292d/M.1875). “Tanzim-i Umur-ı Devlete ve Bazı Islahata Dair Bazı Layiha ve Mazbatalar”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Ali Bey Matbaası, C.8, s.58-63.
- Rıfat Paşa (1292e/M.1875). “Rıfat Paşa’nın Yazdığı Meclis-i Muvakkat Mazbatasının Sureti”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Ali Bey Matbaası, C.8, s.30-34.
- Rıfat Paşa (1293/M.1876). “İdâre-i Hükümetin Bazı Kavaid-i Esasîyesi Risalesi”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Ali Bey Matbaası, C.11, s.42-64.
- Rıfat Paşa (1273/M.1856). *Zeyl-i Risâle-i Ahlâk*, İstanbul: Darü’l-Tıbaatü’l-Âmirîye, s.2-55, İBB.AK. Demirbaş YRY_Osm_00400.
- Rıfat Paşa (1263/M.1847). *Risâle-i Ahlak*, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne Litografya Destgâhı, İBB.AK., Demirbaş MC_Osm_K.00248/03.
- Rıfat Paşa (1275/M.1859). “Kelimât-ı Nushiyye ve Müselleme”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Takvimhâne-i Âmirîye Matbaası, s.2-34.
- Rıfat Paşa (1291a/M.1874), “Biddefaat Hariciye Nâzırı Bulunduğu Esnada Yazmış Olduğu Evrakdan Bazıları”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Tatyos Dividciyan Matbaası, C.7, s.2-78.
- Rıfat Paşa (1291b/M.1874). “Elli sekiz Tarihinde Def’a-i Sâniye Olarak Viyana Sefaretine Memuriyetinde Bâbiâliye Gönderdiği Mekatibden Bazılarının Suretleri”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Tatyos Dividciyan Matbaası, C.6, s.2-98.
- Rıfat Paşa (1291c/M.1874), “Viyana’dan Hin-i Avdetinde Sadrazam Rauf Paşa’ya Takdim Ettiği Müzekkere-i Mahremane”, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul: Tatyos Dividciyan Matbaası, C.7, s.21-29.
- Savaş, A. İ. (1999). Lâyihâ Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespir Ve Teklifler”, *bilgi-9/Bahar’99*, s.87-113.
- Sayar, A. G. (2011). “Bir Osmanlı Devlet Adamının Entelektüel Kariyeri: Sadık Rıfat Paşa (1806-1858) ve İktisadî Fikirleri”, (Ter. E. Kızılkaya), *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazuları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.227-235.
- Sayar, A. G. (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Der Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1956). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, İstanbul: İÜEF Yayınları.
- Taşdelen, H. M. (1997). *Siyaset Sosyolojisi*, İstanbul: Kocav Yayınları.

- Tekin, Z. & Okumuş, G. (2018). “Osmanlı Devleti’nin Düzen Arayışı: Anayasal Düşünce Gelişiminin Dinamikleri”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 7/5, s. 803-825.
- Timur, H. (1940). “Metternich’den İstanbul’da Baron Von Stürmer’e: Türkiye’de Abdülmecid’in Islahatı Hakkında”, (Tercüme), *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Vekâleti Maarif Matbaası, s.703-708.
- Tunç, A. & Çarkıt, M. (2019). “Nizamülmülk’ün Türk-İslam Yönetim Geleneğine Yaptığı Katkıları”, *Management And Political Sciences Review*, 2 /2, S.29-51.
- Usta, Y. (2020). Gazzâlî’nin Siyaset Ve Toplum Düşüncesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Üçhöyük, E.A. (2018) Özyönetim Düşüncesi, Uygulamaları Ve Türkiye Denemesinin Kritiği, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Ünüvar, K. (2004). Economic And Moral Organization Of The Ottoman Society In The Tanzimat Period: Sadık Rifat Pasa’s Ahlâk Risalesi, Boğaziçi Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi.
- Meriç, Ü. (1992). Cevdet Paşa’nın Toplum ve Devlet Görüşü, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Yorulmaz, H. (1996). Divan Edebiyatında Nabi Ekolü, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yücel, Y. (1988). Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Ankara: TTK. Yayınları 1988.
- Zorlu, Y. (2024). Sadık Rifat Paşa -Mütefekkir Devlet Adamı-, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları.
- Zorlu, Y. (2004). Mütercim Ahmed Asım’ın Osmanlı Toplumuna ve Yenileşmeye Bakışı, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.